

BOŻENA MATUSZCZYK

REGIONALIZMY POLSZCZYZNY LITERACKIEJ
DRUGIEJ POŁOWY XVI WIEKU
W ŚWIETLE JĘZYKA PRZEKŁADÓW BIBLI

ZAGADNIENIE NORMY JĘZYKOWEJ

I. WSTĘP

Polszczyzna XVI w. doczekała się już wielu opracowań¹. Powstało sporo szkiców i prac monograficznych poświęconych językowi czołowym i pomniejszych pisarzy tej epoki². Przez długi czas dyskutowano problem pochodzenia polskiego języka literackiego³, rozważając kwestię udziału poszczególnych dialektów w jego formowaniu się. Jednak, jak słusznie zauważa M. Bargieł w książce *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*⁴, zagadnienie pochodzenia polskiego języka literackiego nie zostało dotąd ostatecznie rozstrzygnięte. "Istnieje nadal wiele kwestii niejasnych, spornych interpretacji. Dlatego też oczywistą się wydaje dalsza potrzeba gromadzenia nowych materiałów czy to w opracowaniach monograficznych, ukazujących rozwój jednego zjawiska językowego w ciągu wieków, czy też w pracach porównawczych, omawiających stan języka wielu zabytków pochodzących z tego samego okresu czasu" (Bar 5). Książka M. Bargieł prezentuje w większości nowy, dotąd nie publikowany, materiał rękopiśmienny, obejmujący okres "od schyłku XV do lat pięćdziesiątych XVI w." Jest to, jak dodaje autorka, okres bardzo ważny, ponieważ "poprzedza bezpośrednio pełne wykrystalizowanie się polskiego języka literackiego. W drugiej połowie XVI w. powstają dzieła, których twórcy urabiali swój język w pierwszej połowie tego wieku" (Bar 5).

Celem niniejszej pracy jest wydobyć, w oparciu o wybrane druki 2. poł. XVI w. – regionalnych cech polszczyzny literackiej w konfrontacji ze stanem języka, poświadczonym przez rękopisy 1. poł. XVI w. Takie zestawienie pozwoli, jak się wydaje, na sformułowanie pewnych wniosków na temat źródeł i charakteru normy (lub norm) języka literackiego 2. poł. XVI w.

---

¹ Wśród prac leksykograficznych wymienić trzeba przede wszystkim fundamentalne dzieło: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław 1966-. W przygotowaniu jest *Słownik języka Jana Kochanowskiego*, opracowywany przez Zakład Języka Polskiego PAN w Krakowie.

² Np.: S. R o s p o n d. *Studia nad językiem polskim XVI w.* (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak). Wrocław 1949; t e n ż e. *Język i aryzm językowy Jana Kochanowskiego*. Wrocław 1961; M. K a r p l u k. *Język Jana Jurkowskiego*. Wrocław 1967; t a ż. *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*. Wrocław 1971; t a ż. *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku*. Wrocław 1977. Zob. też szkice P. Zwolińskiego, (*Uwagi o języku Marcina Bielskiego*), W. Kuraszkiewiczza, (*Szkice o języku Mikołaja Reja*), S. Hrabca (*O języku Biernata z Lublina*). W: *Odrodzenie w Polsce. Materiały Sesji Naukowej PAN 25-30 października 1953. T. III*. Warszawa 1960-1962.

³ Podsumowanie tej dyskusji stanowi publikacja: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*. Wrocław 1956. Zob. zamieszczoną tam bibliografię.

⁴ Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

W drukach 2. poł. XVI w. spotyka się szereg form obocznych (np. *jechać* || *ja-chać*; *ujźrzeć* || *ujrzyć*; *mielismy* || *mielichmy*; *miejsce* || *miesce*; loc. pl. rzeczowników *-och* || *-ech* || *-ach*; *pierwszy* || *pirwszy* itd.). Powstaje pytanie, czy oboczności te są tylko znakiem chwiejności normy, czy też przemawiają za tym, że w 2. poł. XVI w. nie istniała jeszcze j e d n a, ogólnopolska norma językowa?⁵

Szymon Budny, autor przekładu Biblii (1572 r.), w przedmowie do swego dzieła tak pisze: "Co się tknie polszczyzny, żebyś o tym wiedział, wiem, że nasz Polacy pospolicie oney krainy mowy w pisaniu używają, z której kto rodem". Wiadomo, że ową "rozmaitość" polszczyzny w znacznym stopniu niwelowały drukarnie. Można w tym miejscu przypomnieć chociażby uwagi W. Śmiecha na temat kontynuantów grup *śrz*, *źrz* w drukach 2. poł. XVI w. Autor stwierdził, że druki nie poświadczają dialektycznego zróżnicowania kontynuantów *śrz*, *źrz*, wręcz przeciwnie, w tekstach tych "niezależnie od pochodzenia ich autorów, ustala się mniej więcej jednolity typ kontynuantów" (Śmiech Rozwój 120). Należy jednak zaznaczyć, że wniosek taki sformułował Śmiech, opierając się w swych badaniach wyłącznie na drukach krakowskich. W XVI w. najwięcej drukarni znajdowało się w Krakowie. Stąd wiele ówczesnych dzieł autorów pochodzących z różnych regionów Polski ma jednakowe, krakowskie "oblicze" językowe. Wolno zatem przypuszczać, że druki krakowskie nie dają rzeczywistego obrazu regionalnego zróżnicowania polszczyzny literackiej tego okresu.

Wykorzystanie w niniejszej pracy dzieł pochodzących z różnych (także pozakrakowskich) oficyn drukarskich pozwoli określić rolę, jaką w kształtowaniu XVI-wiecznej normy językowej odegrały drukarnie krakowskie oraz wskazać na północnopolskie (wielkopolsko-mazowieckie) i małopolskie cechy regionalne ówczesnej polszczyzny literackiej.

Podstawę materiałową pracy stanowią cztery XVI-wieczne przekłady Biblii:

1. *Biblia to ieſt Księgi Starego y Nowego Zakonu / na Polſki ięzyk / z pilnoſcią według łacińſkiej Biblii od Kościoła krzeſciańſkiego powſſechnego przyięthey / nowo wyłożona w Krakowie w Drukárni Szárffenbergerow 1561* (sygn. BKUL XVI 1769). Jest to tzw. Biblia Leopoldy⁶.
2. *Biblia ſwięta tho ieſt Kſięgi Starego y Nowego Zakonu / właſnie z Zydowſkiego / Greckiego / y Łacińſkiego / nowo ná Polſki ięzyk z pilnoſcią y wiernie wyłożone w Brzeſciu Litewskim 1563* (sygn. BKUL XVI 1868). Chodzi o Biblię brzeską, zwaną też Radziwiłłowską.

⁵ Por. M. K a r p l u k. *O języku Macieja Strykowskiego*. Wrocław 1977 s. 18.

⁶ W serii *Biblia Slavica* ukazał się reprint Biblii Leopoldy. Red. R. Olesch i H. Rothe. Wyd. F. Schöning (RFN) 1988. Komentarz językowy opracowała Elżbieta Belcarzowa. Przerobioną i poszerzoną wersją tego komentarza jest książka tej autorki: *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopoldy*. Wrocław 1989.

3. *Biblia to jest, Księgi Starego i Nowego Przymierza, znowu z jęz. ebrejskiego, greckiego y łacińskiego, na polski przełoż.* Nieśwież 1572 w druk. Mac. Kawieczńskiego (sygn. BKUL P XVI 81). To Biblia w tłum. Szymona Budnego.
4. *Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu, według Łacińskiego przekładu [starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski język znowu z pilnością przełożone... przez D. Jakuba Wujka z Wągrowca, theologa Societatis Jesu w Krakowie w Drukárni Łázarówéy, Roku Pań[skiego] MDXCIX* (sygn. BKUL XVI 1864).

Dobór tekstów zdaje się dobrze odpowiadać potrzebom pracy, a to z następujących względów:

1. przekłady Biblii są niewątpliwie świadectwem polszczyzny literackiej;
2. każde z wymienionych tłumaczeń ukazało się nakładem innej oficyny drukarskiej, w tym dwa wyszły poza Krakowem;
3. autorzy poszczególnych przekładów pochodzą z różnych regionów Polski:
  - Biblia brzeska to dzieło przede wszystkim Małopolan⁷. Przy tym dość istotnym okaże się fakt, że nie została ona wydana w Krakowie, gdzie, jak można przypuszczać, przynajmniej niektóre cechy językowe tego zabytku zostałyby zatarte;
  - Biblia Wujka, której tłumacz był Wielkopolaninem, a dzieło wyszło drukiem w Krakowie, jest znakomitym świadectwem ingerencji drukarzy (korektorów i składaczy) w język autora;
  - Biblia Budnego, pochodzącego z Mazowsza, stanowi swego rodzaju "kompilację" cech językowych północnopolskich (wielkopolsko-mazowieckich) i małopolskich. Sposób wprowadzenia tych cech do tekstu przemawia za tym, że jest to świadomy zabieg tłumacza;
  - o Biblii Leopolicy nie wiadomo dotąd na pewno, kim był i skąd pochodził jej tłumacz. W świetle dotychczasowych ustaleń przyjmuje się, że przekładu dokonał prawdopodobnie Leonard Niezabitowski, dominikanin, kaznodzieja króla Zygmunta Augusta⁸. Nie jest jednak jasne, czy Niezabitowski pochodził z Krakowa⁹, czy może z Niezabitowa lubelskiego¹⁰;
4. zaletą przekładów Biblii jest ich objętość (ca 1500 stron). Nie sposób, by w tak obszernych tekstach nie zachowały się ślady regionalnych cech językowych

⁷ Wśród tłumaczy Biblii Radziwiłłowskiej byli: Jan Łaski, P. Statorius, Andrzej Trzycieski, Grzegorz Orszak, Jakub Lubelczyk i in.

⁸ Por. R. Świątchowski. *Leonard Niezabitowski tłumaczem Biblii Leopolicy*. "Ruch Biblijny i Liturgiczny", 14:1961 s. 195-197.

⁹ Por. *Słownik polskich teologów katolickich*. Red. ks. H. E. Wyczawski OFM. Warszawa 1982. T. 3 s. 213.

¹⁰ Por. M. Karpluk. *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*. Wrocław 1971 s. 36 przyp. 16.

tłumaczy, które umknąć musiały uwadze drukarskiego korektora. Dodam, że teksty zostały wyekscerpowane w całości. Dzięki temu uzyskano materiał nowy, dotąd nie publikowany, który w niejednym wypadku pozwala zweryfikować dotychczasowe ustalenia.

Wymienione przekłady Biblii stanowią podstawę materiałową niniejszej pracy. Jednak rozpatrując problem XVI-wiecznej normy językowej, nie sposób oprzeć się jedynie na świadectwie czterech druków. Dla porównania uwzględniłam więc kilka innych tekstów autorów pochodzących z różnych dzielnic Polski, które ukazały się nakładem różnych, nie tylko krakowskich, drukarń. Należą tu:

1. J. Wujka *Postilla catholiczna mnieysza to iest krotkie kazania, albo wykłady świętych ewangeliey na każdą niedzielę y na każde święto... teraz znowu poprawiona y powtore wydana...* Poznaniae offic. Joannis Wolrabi 1582 (sygn. BKUL XVI 1858);
2. J. Wujka *Postilla catholica mnieysza to iest krótkie kazanie albo wykłady świętych Ewangeliey na każdą niedzielę y na każde święto... po trzecie wydana w Krakowie.* Druk. Andrzeja Piotrkowczyka 1590 (sygn. BKUL XVI 1861);
3. *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa z nowu z łacińskiego i greckiego na polskie wiernie a szczyrze przelożony... Przez Doktora Jakuba Wujka, teologa Societatis Jesu.* W Krakowie w drukarni Andrzeja Piotrkowczyka Roku Pańskiego 1593 (wyd. fototyp. Kraków 1966);
4. Piotra Skargi *Zywoty Świętych Stárego y nowego zakonu* Wilno 1579 (cgz. ze zbiorów Biblioteki Pisarzy Polskich OO. Jezuitów w Warszawie sygn. III 3077);
5. Piotra Skargi *O Jedności Kościoła Bożego pod iednym Pa[sterzem Y o Greckim od tey Jedności odstąpieniu...* Wilno 1577. Druk. Radziwillowska (sygn. BKUL P XVI 4);
6. Kochanowski Jan. *(Dzieła) w Krakowie z Drukárnié Lázárzowéy 1585* (sygn. BKUL XVI 500);
7. *Psalterz Dawidow przekładania Jana Kochanowskiego. W Krakowie / w Drukárni Lázárzowéy Roku Pan[skiego] M. D. LXXXIII* (wyd. fototyp. Wrocław 1982);
8. Biernat z Lublina. *Żywot Ezopa Fryga Mędrca Obyczajnego.* Reprodukacja pierwodruku 1578. Ossolineum 1981.

Niniejsza praca jest zmodyfikowaną wersją rozprawy doktorskiej, napisanej w Katedrze Języka Polskiego KUL. Wyrażam w tym miejscu gorące podziękowanie Prof. Z. Leszczyńskiemu za życzliwie okazywaną pomoc oraz Prof. M. Karpłuk i Prof. T. Brajerskiemu za cenne uwagi, które pomogły mi w redagowaniu obecnej wersji pracy.

II. UWAGI OGÓLNE NA TEMAT NORMY POLSKIEGO JĘZYKA LITERACKIEGO XVI WIEKU

Rozważając problem XVI-wiecznej normy języka literackiego, trzeba podkreślić, że wśród zjawisk językowych o charakterze dialektałnym (ujawnionych w dyskusji nad pochodzeniem polskiego języka literackiego) są takie, które miały charakter normy panadregionalnej już w w. XV. Należą tu: przejście *ja- ≥ je-*, przejście *ra- ≥ re-*, przejście *tart ≥ tert*, przejście *chw ≥ f*, przejście *-ch ≥ -k*, przyrostki *-ek*, *´-ec* || *-k*, *´-c*, oboczność *stojąc*, *bojąc się* || *stać*, *bać się*. Nie dziwi zatem fakt, że w drukach 2. poł. XVI w. występują tylko formy z nagłosowym *ja-*, *ra-*, grupa *tart*, wygłosowe *-ch* itd. Zdarzające się sporadycznie odstępstwa od tej normy uznać trzeba za dialektyzmy¹¹, świadczące o niskim wyrobieniu językowym autora.

Nie zajmuję się nimi w pracy, gdyż jej przedmiotem są te zjawiska językowe, które stały się cechą ponadregionalną języka literackiego dopiero w XVI w. oraz te, które decydowały o jej regionalnym w XVI w. charakterze¹². W ten sposób można wyodrębnić trzy grupy zjawisk:

- regionalne w w. XV, które stały się normą ogólną w wieku XVI (np. oboczność *´-ew-* || *´-ow-* i upowszechnienie się *´-ow-*);
- regionalne w w. XV, które w XVI wieku były normą regionalną (np. małopolska końcówka *-och*, formy typu *robilichmy*, wielkopolskie *jachać*);
- XVI-wieczne innowacje, które miały w tym czasie charakter normy regionalnej (np. typ *ujrzeć*) lub ponadregionalnej (np. grupa *-er-*).

Faktem jest, że "polski język literacki XVI wieku miał jedne cechy wyraźnie zgodne z dialektem wielkopolskim, inne wyraźnie zgodne z dialektem małopolskim"¹³. Zdaniem Z. Stieberta czynnikiem, który decydował o tym, które cechy poszczególnych dialektów weszły do języka literackiego XVI w., był prawdopodobnie język czeski. "Nasuwa się przypuszczenie – pisze autor – że czeszczyzna odgrywała rolę arbitra w walce o prymat warstw wykształconych, jaka się toczyła między dialektami wielkopolskim i małopolskim" (Stieb Uwagi 163).

---

¹¹ Tzn. cechy językowe, o których możemy powiedzieć, że nie były zgodne z ówczesną normą języka literackiego.

¹² Nie omawiam ich także dlatego, że nie zostały poświadczane w przekładach Biblii, podobnie jak oboczności typu: *bierzę* || *bierę*, *szlachatny* || *szlachetny*. Jedynie przejściu *ja ≥ je* poświęcam nieco uwagi ze względu na występujące w polszczyźnie literackiej oboczności: *jadło* || *jedło*, *jazda* || *jezda*.

¹³ Z. Stiebert. *Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego*. Język Polski 30:1950 s. 163.

Sądzę, że nie należy przeceniać roli języka czeskiego w kształtowaniu się literackiej polszczyzny XVI w. Według hipotezy Stiebera do języka literackiego miały wejść te cechy wielkopolskie i małopolskie, które były zgodne z językiem czeskim. Zauważmy jednak, że w literackiej polszczyźnie tego okresu utrzymuje się np. norma *na-* w superlatywie przymiotników – wbrew czeskiemu *naj-* (*nej-*). Poza tym w polskim języku literackim do końca XVI w. występują takie cechy małopolskie, jak: końcówka *-och*, formy typu *mielichmy*, oboczność *mie, cie, sie* || *mię, cię, się* – chociaż nie ma ich w języku czeskim.

A zatem, dlaczego w polskim języku literackim znalazły się takie, a nie inne cechy językowe, stanowiące o jego strukturze gramatycznej w XVI w.? W sporze o pochodzenie polskiego języka literackiego wydobywano przede wszystkim element r ó ż n i c u j ą c y te cechy, jakim jest ich wielkopolskie bądź małopolskie pochodzenie. Wydaje się, że zadowalającej odpowiedzi na postawione wyżej pytanie można udzielić dopiero wówczas, gdy wskaże się na jakies clementy w s p ó l n e tych cech.

Chodzi o to, że ani koncepcja "wielkopolska", ani "małopolska" nie tłumaczy, dlaczego w języku literackim znalazły się cechy genetycznie r ó ż n e (wielkopolskie i małopolskie). Nie wyjaśnia tego nawet koncepcja wielkopolsko-małopolskiego pochodzenia języka literackiego. Punktem wyjścia niniejszej pracy jest założenie, że skoro takie, a nie inne cechy językowe stały się obowiązujące w języku literackim, to znaczy, że jest coś, co je wszystkie l ą c z y, coś, co uzasadnia fakt, że te właśnie cechy, niezależnie od ich małopolskiego czy wielkopolskiego pochodzenia, złożyły się na strukturę gramatyczną literackiej polszczyzny.

III. PRZEGLĄD ZJAWISK JĘZYKOWYCH O CHARAKTERZE REGIONALNYM W POLSZCZYŹNIE LITERACKIEJ 2. POŁ. XVI W.

1. Przejście *ja* ≥ *je*

Do najstarszych cech języka polskiego o charakterze dialektalnym należy, poświadczone już w 2. poł. XII w.¹⁴, przejście nagłosowego *ja* ≥ *je*. Pierwotny zasięg tego zjawiska wyznaczył – głównie w oparciu o materiał onomastyczny – W. Taszycki. Stwierdził on, że przejście *ja* ≥ *je* "znał ongiś cały Śląsk południowy i cała zachodnia połowa Śląska, Wielkopolska bez południowej części Sieradzkiego, Pomorze, Prusy, Mazowsze oraz Podlasie" (Tasz 104). Sporadycznie pojawiające się nazwy z wtórnym *je-* w zabytkach małopolskich tłumaczył Taszycki tym, że musiały być zapisane przez nie-Małopolan, ponieważ Małopolsce obce było przejście nagłosowego *ja* ≥ *je*¹⁵.

Należy odnotować, że zmiana *ja* ≥ *je* dość szybko wycofuje się z terenów Wielkopolski. W XIV/XV-wiecznych rotach poznańskich niemal wyłącznie są formy z nagłosowym *ja*-¹⁶. W XV i 1. poł. XVI w. przejście *ja* ≥ *je* znane jest już tylko w Sieradzkim i na Mazowszu¹⁷. Tak więc już w XV w. formy z *ja-* są cechą ponadregionalną języka polskiego (wielkopolsko-małopolską). Fakt, że w rękopiśmiennych zabytkach mazowieckich 1. poł. XVI w. liczba form z wtórnym *je-* gwałtownie maleje, przemawia za tym, że formy z *ja-* miały charakter normy ogólnej¹⁸.

---

¹⁴ Jako najstarsze przykłady przejścia *ja zje* wymienia W. Taszycki nazwy *Jerostaw* (1175) i *Jerantowice* (1189). Zob. *Przejście nagłosowego ja zje w świetle materiału historycznego*. W: *Rozprawy i Studia polonistyczne*. T. 2. Wrocław 1961 s. 75.

¹⁵ Trzeba jednak wspomnieć, że w rękopiśmiennych zabytkach małopolskich 1. poł. XVI w. pojawiają się sporadycznie formy z hiperpoprawnym *ja-*. Por. Bar 27.

¹⁶ Jak podaje Bargiel, przykłady z *je-* są tu zupełnie wyjątkowe (*jedą* 2r.; *pyancz geschenyew*). Por. Bar 32.

¹⁷ Np. z XV-wiecznych zapisek warszawskich wynotowała Bargiel 28 przykładów ilustrujących zmianę *ja zje* w wyrazach pospolitych (np. *jeko*, *jebłoń*, *jegnięta*) oraz 24 przykłady w nazwach własnych (*Jechna*, *Jeroch*, *Jedwiga* itp.). Por. Bar 33.

¹⁸ W zapiskach warszawskich 1. poł. XVI w. są już tylko 2 przykłady na przejście *ja zje* w wyrazach pospolitych, 10 w nazwach i 14 form hiperpoprawnych. Wszystkie te zapisy pochodzą z pierwszej ćwierci XVI w. Por. Bar 30.

W świetle powyższych uwag nie dziwi, że w drukach 2. poł. XVI w. nie znajdujemy śladów przejścia *ja* ≥ *je*. Nie ma ich także w przekładach Biblii¹⁹. Natomiast osobnego omówienia wymagają stosunkowo często występujące w języku literackim tego okresu formy: *jadło* || *jedto*; *jazda* || *jezda* oraz *jachać* || *jechać*.

1.1. Oboczność *jadło* || *jedto*; *jazda* || *jezda*

Formy z nagłosowym *je-* w wymienionych wyrazach objaśnia F. Sławski jako przykłady dialektycznej zmiany *ja* ≥ *je* (SE I 485, 530). Jednak chronologia i geografia tych form takiej interpretacji nie potwierdzają.

Oboczność *jadto* || *jedto*. SiStpol nie notuje tego wyrazu w żadnej postaci²⁰. Sławski (SE I 485) podaje, że *jadto* 'to, co się je, pokarm' znane jest od XV w. (mowa tylko o formie z *ja-*). Autor nie odsyła do źródła informacji, stąd nie wiadomo, czy nie chodzi tylko o jakiś sporadyczny zapis. W XVI w. *jadto* || *jedto* jest dobrze zaświadczone i, co ciekawe, ze statystyki SP XVI w. wynika, że powszechniejsza była forma *jedto*. Słownik notuje ją 72 razy, podczas gdy postać z nagłosowym *ja-* tylko 34 razy. Argumentem przeciwko interpretowaniu nagłosowego *je-* jako rezultatu dialektycznej zmiany *ja* ≥ *je* jest XVI-wieczna geografia postaci *jedto*. Występuje ona u autorów pochodzących z różnych regionów, w tym także – może nawet częściej – u autorów małopolskich. SP XVI w. zaświadcza *jedto* u pochodzącego z Rusi Falimirza, Małopolan – Reja, Kromera, Cieklińskiego, J. Kochanowskiego, Sieradzan – Bazylika, Bielskiego, Wielkopolanina Glabera i Mazura Oczki²¹.

Forma *jedto* występuje także w przekładach Biblii, np. w BibRadz – *iedto* Gen 24/33, w *iedle* 2 Sm 19/35, *iedłá* Tob 1/12; w BibBud *iedłá* Lev 22/9, *iedtu* Lev 25/6, *iedtem* Job 3/24; w BibWuj – *iedtem* Lev 7/18, *iedłá* 3 Reg 19/18, Job

¹⁹ Nie uwzględniam w ogóle nazw własnych z nagłosowym *ja-* lub *je-*. Są one bardzo licznie zaświadczone w przekładach Biblii. W większości jednak są to nazwy obce i wnioskowanie o ewentualnym przejściu *ja* ≥ *je* na ich podstawie byłoby możliwe tylko przez porównanie z tekstem lub tekstami, które stanowiły podstawę tłumaczenia. Wspomnę tylko, że w BibRadz i BibWuj nazwy własne niemal bezwyjątkowo zgadzają się – co do nagłosowego *ja-* lub *je-* z paralelnymi formami w Wulgacie. W BibLeop czasem brak takiej zgodności (np. *Iatur* Gen 25/15 – łac. *Iethur*; *Jenná* Gen 46/17 – łac. *Iamne*; *Jebok* Jos 12/2 – łac. *Iaboc*). W BibBud postać nazw własnych różni się zasadniczo od form zapisanych w Wulgacie. W wielu wypadkach jest ona identyczna z formami zaświadczonymi w dzisiejszych przekładach, np. w Biblii Tysiąclecia. Widać, że tłumacz nie wzorował się na wersji łacińskiej, lecz, dokonując przekładu z języków oryginalnych, starał się wiernie oddawać pisownię nazw obcych.

²⁰ SiStpol w znac. 'jadło, pokarm' notuje hasła: *jedza*, *jedzenie*, a w znaczeniu 'potrawy, artykuły spożywcze' hasło *jedziwo*.

²¹ Forma *jadto* poświadczona jest w SP XVI w. u Biernata z Lublina, Reja, Paxillus, Wereszczyńskiego, Calepinusa, Czechowica i Wujka.

20/21, *iédło* Job 33/20 itd. Tylko w BibLeop trafia się sporadycznie forma z nagłosowym *ja-*, por. *iadło* Thren 1/11, 1/19²².

Jeszcze jednym argumentem za tym, że forma *jedło* nie sprzeciwiała się normie języka literackiego w XVI w., niech będzie fakt, że nagłosowe *je-* w tym wyrazie występuje w krakowskim wydaniu *Postylli mniejszej* J. Wujka (1590), mimo że w wydaniu poznańskim (1582) odpowiada tej formie postać z *ja-* (por. *iadtá/ iáko y napoiu* II 139 – *iedtá* III 157)²³.

Tak więc ze względu na to, że forma *jedło* zaświadczona jest w języku polskim dopiero w XVI w. (zbyt późno jak na dialektyczną zmianę *ja>je*) i że występuje u autorów z różnych regionów (także u Małopolan), trzeba raczej przyjąć, że mamy tu do czynienia albo z wpływem obcym (por. szc. *jiedło* SISE 485), albo z wyrównaniem analogicznym do form: *jeść, jedzenie*.

Oboczność *jazda* || *jezda*. W postaci *jazda*²⁴ wyraz udokumentowany jest w polszczyźnie od XV w.²⁵ SiStpol notuje to hasło w znaczeniach: 1. 'podróż', 2. 'wyprawa wojenna'. Forma *jezda* zaświadczona jest dopiero w XVI w. (podobnie jak *jedło*). SP XVI w. notuje ją 13 razy, a formę z nagłosowym *ja-* aż 49 razy.

Sławski (SE I 530) podaje, że *jezda* to "zapewne p1n-pol dialektyzm, dziś nie zaświadczony", ale XVI-wieczna geografia formy z *je-* takiej hipotezy nie potwierdza. *Jezda* występuje, choć niezbyt często, u autorów z różnych regionów Polski – u P. Skargi, J. Kochanowskiego, Ł. Górnickiego. Mają ją słownikarze – Calagius i Mączyński.

W przekładach Biblii omawiany wyraz pojawia się rzadko²⁶, ale, co godne odnotowania, z reguły w formie z nagłosowym *je-*. Np. w BibRadz – *iezdá* Ex 14/9, *nád iezdq* 2 Par 18/30, *iezdý* 1Mach 6/38; w BibBud – *iezdę* 4Rcg 6/14, *iezdý* 1Mach 6/38, *iezdę* 1Mach 13/22; w BibWuj – *iezdá* Ex 14/23, *iezdý* Dt 17/16, z *iezdq* Jos 24/6, *iezdý* 2 Par 18/30, *iezdá* 1Mach 4/7.

Wyjątkowo występują w BibBud także formy z *ja-*, por.: *iázdó* (V. sg) 4Rcg 2/12, z *iázdq* 4Rcg 5/9 (ale: *iezdę* 4Rcg 6/14).

²² Wyraz *jedło* (*jadło*) dość rzadko pojawia się w przekładach Biblii. Częściej występują synonimy: *pokarm, potrawy, strawa, żywność*.

²³ Przy podawaniu przykładów z *Postylli mniejszej* J. Wujka cyfrą rzymską oznaczam wydanie, cyfrą arabską – stronę.

²⁴ Postać z nagłosowym *ja-* kontynuuje ps. **jazda, *jazď* (SISE I 530).

²⁵ Już w XIV w. poświadczony jest przymiotnik *jazdowy* (SISE I 530).

²⁶ Jako odpowiednik łac. *equitatus* 'konnica'. Częściej w tym znaczeniu pojawia się wyraz *jezdni*.

Wydaje się, że powstanie formy *jezda* tłumaczy się wyrównaniem analogicznym do *jezdny*²⁷ albo jako efekt wpływu obcego. Zauważmy, że u J. Kochanowskiego forma *jezda* pojawia się tylko w tytule utworu *Jezda do Moskwy*²⁸.

1.2. Oboczność *jachać* || *jechać*

W sprawie oboczności *jachać* || *jechać* nie ma jednomyślności wśród językznawców. Według Taszyckiego (Tasz 132) *jachać* to forma hiperpoprawna, powstała jako "uboczny produkt" dialektycznej północnopolskiej wymiany ja ≥ je. Nie przyjmuje takiej interpretacji Sławski (SE I 542) argumentując, że nagłosowe *ja-* w tym czasowniku występuje też w innych dialektach słowiańskich (st. dłuż. *jachaši*, słowac. *jachat'*, cz. dial. *jachati*). Także Bargieł podaje w wątpliwość opinię Taszyckiego, zwracając uwagę, że "przy powszechności form z *ja-* u pisarzy poznańskich w XIV i XV w., braku form hiperpoprawnych – zastanawia wyłączność form *jachać, jać*" (Bar 32). Zdaniem autorki "formy *jachać* || *jać* mogą być pierwotnymi formami północnopolskimi" (Bar 32).

Podobne stanowisko w sprawie oboczności *jachać* || *jechać* zajmuje Sławski (SE I 542) przyjmując, że istniały dwie podstawowe prapolskie postaci tego wyrazu: **jachati, *ęchati*, których kontynuantami są późniejsze formy: *jachać, jechać*. Podziela tę opinię K. Sikierska²⁹ dodając, że obie formy musiały ze sobą konkurować pojawiając się "z różnym nasileniem na różnych terenach Polski" (Siek 36). I zapewne tak właśnie było. Okazuje się bowiem, że w XV i XVI w. *jachać* zaświadczone jest także poza obszarem północnopolskim. SiStpol notuje formę *jał* (1442) z ksiąg sądowych ziemi krakowskiej. Także w księgach krakowskich 1. poł. XVI w. występuje *jachać* (Bar 27). Nawet w środkowomłopolskim *Kodeksie dzikowskim* pojawił się jeden przykład z nagłosowym *ja-* w tym czasowniku (Bar 27). SP XVI w. poświadcza *jachać* m.in. u Małopolan – Cieklińskiego i Sarnickiego; Wereszczyńskiego rodem z Ukrainy; Sicradzan – Biel-

²⁷ W Biblii *jezdny, jezdni* znaczy 'konnica'. Por. stcz. *jiezda* 'wyprawa wojenna, pochód' (SISE I 530).

²⁸ U Kochanowskiego *jezda* znaczy 'wyprawa wojenna'. Rus. *czda* 'podróż, jeżdżenie' (SISE I 530).

²⁹ K. Sikierska. *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*. Wrocław 1974. Natomiast H. Konieczna w książce *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego* (Warszawa 1965) wypowiada się za pierwotnością formy *jachać* w języku polskim. Zdaniem autorki "pod wpływem działania warunków fonetycznych przegłosu *ę* w *a* pojawiło się sztuczne rozróżnienie tematów *jad- jedź-* w formach czasu teraźniejszego czasownika *jechać*. Właściwe formy powinny brzmieć tak, jak zachowały się w wielu gwarach ludowych: *jadę, jadziesz, jadzcie, jadzimy, jadą, jadź, jadźmy, jadźcie* i *jachać*, ponieważ jeszcze w epoce prasłowiańskiej pierwotne nagłosowe *ę* przekształcało się w *je*, a potem w *ja-*" (Kon 51).

skiego i Pudłowskiego. *Jachać* (obocznie z *jechać*) poświadczone jest też u Biernata z Lublina (także *jać*) oraz J. Kochanowskiego (12 przykl. z *ja-*).

Wygląda więc na to, że jedynie w środkowej Małopolsce zapanowała forma *jechać*, a na pozostałym obszarze utrzymywała się oboczność *jachać* || *jechać*. Druki 2. poł. XVI w. świadczą, że oboczność ta była cechą polszczyzny literackiej. Dobrym przykładem jest tutaj BibWuj. W druku tym występują obie postaci wyrazu, ale z wyraźną przewagą formy *jachać*. Na przykład w Księdze Genesis formę *jachać* zapisano 32 razy, podczas gdy *jechać* zaledwie 5 razy, por.: *wyiachał* Gen 14/17, *iachać* Gen 24/8, 24/39, 31/30, *poiachał* Gen 24/54, *iachał* Gen 24/56, *iáchaty* Gen 24/61 itd. Podobną proporcję w częstotliwości użycia formy *jachać* i *jechać* obserwujemy w całej BibWuj. Widać stąd, że w krakowskiej drukarni uznawano *jachać* za formę literacką³⁰.

Inaczej przedstawia się repartycja form *jachać*, *jechać* w BibBud. Właściwie nie można powiedzieć, że w zabytku tym obie formy występują obocznie, ponieważ w pewnych partiach tekstu jest tylko *jachać*, w innych znów niemal wyłącznie występuje *jechać*. W pierwszej części przekładu (do 4Reg) pojawia się stale *jachać*, np.: *obiachał* Gen 41/46, *wyiachał* Gen 46/29, *zjáchali* się Jos 9/2, *iáchác* Jos 22/33. W tej partii wyjątkowo, bo tylko dwoma przykładami poświadczane są formy z *je-* (*pryiecháty* 1Reg 7/7, *pryiecháli* 1Reg 14/21). Poczynając jednak od zapisu: *pryiechał* 4Reg 9/16 w dalszym ciągu występują tylko formy z *je-*³¹.

Można przypuszczać, że niejednorodność BibBud pod tym względem to wyraz świadomego ustosunkowania się tłumacza wobec obu form. Nie używając ich zamiennie, wskazuje niejako na różne ich pochodzenie, na to, że każda z nich przynależy do innego dialektu. Dodać trzeba, że w zabytku tym mamy jeszcze inne przykłady "prezentowania" cech językowych różnych regionów. Mowa o tym będzie w następnych rozdziałach pracy.

W BibRadz występuje stale forma *jechać*. Wyjątkowo pojawia się forma z nagłosowym *ja-* w przykładzie: *iáchal* Num 22/22.

BibLeop poświadczą oboczność form. Czasem obie postaci wyrazu występują nawet w tym samym zdaniu (por.: *wyiecháli/ y zaiáchali* 2Reg 2/12). Pod względem częstości użycia przeważa jednak w BibLeop forma *jachać*. W niektórych partiach tekstu (Księgi Machabejskie, Nowy Testament) jest prawie wyłączna³².

³⁰ Dodam, że choć w krakowskim wydaniu *Postylli mniejszej* J. Wujka usunięto wiele cech językowych (poświadczonych w wyd. poznańskim), to jednak ani razu nie poprawiono *jachać* na *jechać*.

³¹ Tylko w Dziejach Apostolskich pojawiły się jeszcze 3 przykłady z *ja-* (*pryíáchali* Act 8/35; *iáchac* Act 23/31; *pryíáchawfzy* Act 24/24).

³² Przewaga form *jachać* nad *jechać* w BibLeop świadczyłaby, że mamy do czynienia z zabytkiem północnopolskim.

Oceniając formy *jachać* || *jechać* z punktu widzenia normy języka literackiego trzeba powiedzieć, że w 2. poł. XVI w. obie postaci tego czasownika uchodziły za literackie. Niemniej zasięg występowania tych form nie był jednakowy. *Jechać* panowało w Małopolsce, występowało też (obocznie z *jachać*) na północy Polski. Natomiast *jachać* to przede wszystkim północnopolski regionalizm, tzn. cecha wielkopolsko-mazowieckiej odmiany polszczyzny literackiej tego okresu. Przyпускаjąc też, że ten właśnie czynnik, jakim był zasięg występowania obu form, zdecydował o ostatecznym zwycięstwie formy *jechać* w języku literackim.

2. Oboczność *'-ew* || *'-ow*

W XVI w. oboczność *'-ew* || *'-ow* miała wyraźnie charakter dialektalny. Materiał rękopiśmienny 1. poł. XVI w. świadczy, że w Małopolsce upowszechniona została we wszystkich kategoriach morfologicznych grupa *'-ow*³³. Grupa *'-ew* trafia się jednak wyjątkowo w zabytkach małopolskich. Np. u pisarza ksiąg sądowych wiejskich ze wsi Kasina Wielka poświadczona jest forma dat. sg. *sędziwi*. Grupa *'-ew* pojawiła się też u trzech pisarzy ksiąg krakowskich, z których "jeden użył formy *ojcewski* (obok *ojcowski*), dwaj inni zachowują grupę *'-ew* w nazwach miejscowych i pochodnych, np. *Proszewice* (obok *Proszowice*), *Proszewski*, *Mdzewski*" (Bar 21).

W Wielkopolsce, jak świadczą o tym zabytki 1. poł. XVI w., grupa *'-ew* występuje regularnie w warunkach uzasadnionych fonetycznie. Podobnie jest w zabytkach sieradzkich. Natomiast na Mazowszu, począwszy od XV w., oboczność *'-ew* || *'-ow* należy już do zjawisk morfologicznych. Grupa *'-ew* występuje tu przede wszystkim w nazwach i końcówce dat. sg., a w innych kategoriach, jak np. w przymiotnikach dzierżawczych czy nom. sg. pojawia się wyjątkowo (Bar 21).

W drukach 2. poł. XVI w. nikt ślady dialektalnej oboczności *'-ew* || *'-ow* dowodzą, że jedynie grupa *'-ow* była zgodna z normą językową. Sporadycznie pojawiają się przykłady z *'-ew* u Sieradzianina W. Korczewskiego³⁴ w wydanych w Krakowie (1553) *Rozmowach polskich tacińskim językiem przeplatanych* (por. *Cesarzewi* II 713; *mistrzowi* II 998; *Krystusewi* II 467)³⁵. W pierwszym wydaniu *Postylli mniejszej* J. Wujka (Poznań 1579) wystąpiła forma *Chrystusewi*, którą poprawiono w wydaniu drugim (Poznań 1582) na *Chrystusowi*. Znak, że norma

³³ W *Rozmyślaniu przemyskim* zapisano nawet formę *krolowna*, w *Kodeksie Stradomskiego krolostwo* (Bar 21).

³⁴ O pochodzeniu Korczewskiego z Korczewa pod Sieradzem informuje W. Taszycki (Zob. Zwol 69).

³⁵ Przytaczam za: Zwol 71. Lokalizacja przykładów wg wydania J. Karłowicza 1889 (BPP 2).

w tym względzie miała charakter ogólny (ponadregionalny), skoro obowiązywała nie tylko w drukarniach krakowskich. Zapewne wynikiem korektorskiego przecoczenia są przykłady z grupą *´-ew*, zaświadczone w drugim wydaniu *Postylli*, np. *Tomaszowa, kąkolewi*, poprawione w wydaniu krakowskim na *Tomaszowa, kąkolowi*³⁶.

W przekładach Biblii znalazłam zaledwie 3 zapisy z grupą *´-ew*: jeden w *BibWuj* (z *boiewiŃsk* Num 15/21) i dwa w *BibBud*, gdzie dwukrotnie zapisano *´-ew* w wyrazie *zmijewi* (Wyrodkowie *zmijewi* Mat 3/7, Łuk 3/7). Poza tym u Skargi, rodem z Mazowsza, wystąpił przykład z *´-ew* w formie *trzydniwnym* poŃtem (Skar Żyw 154)³⁷.

Wyjątkowość form z *´-ew* w drukach autorów północnopolskich, wydawanych poza Krakowem (w Poznaniu, Wilnie), świadczy o poczuciu językowym tych pisarzy. Mimo że oboczność *´-ew* || *´-ow* była wciąż żywa w języku w 2. poł. XVI w., w drukach znajdujemy zaledwie nikle jej ślady³⁸.

Na osobną uwagę zasługują przykłady z grupą *-ew* w formach typu *Jezusewi, Chrystusewi* zaświadczone, i to wcale nie wyjątkowo, w zabytkach wielkopolskich i sieradzkich (por. niżej). Próbę wyjaśnienia zagadkowego *-ew* w tych formach podjął T. Brajerski w artykule *Jezusew Krystusew w zabytku nie mazurzącym* (Braj Jez 65-73). Autor wymienia formy *Jezusewi, Krystusewi, na śmierć Pana Jezusew* z Jeronima "Kaplana z Poznania" (*Żołtarz Wróbla* 1528) i stwierdza, że "zapisy z *´-ew-* i *´-ewi* po *Jeżus Krystus* istnieją w *Zespole ewangelijnym Zamoyskich*, zabytku nie mazurzącym, pochodzącym prawdopodobnie z początku XVI w." (Braj Jez 66)³⁹.

Zastanawia fakt, że formy z *-ew* po spółgłosce *s* występują w tekstach z terenu nie mazurzącego. Gdyby nie to, można by przyjąć hipotezę, że pierwotnie wymawiano *Jeżusz, Chrystusz*, stąd uzasadnione fonetycznie byłyby formy *Jeżuszewi Krystuszewi*⁴⁰, a po zmazurzeniu — *Jezusewi, Krystusewi*. Brajerski przy-

³⁶ Podają za: M. Borecki. *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku*. Wrocław 1974 s. 140.

³⁷ Prof. M. Karpluk zwróciła uwagę, że jest to prawdopodobnie rutenizm.

³⁸ Wyjątkowym i zadziwiającym, zważywszy na małopolskie pochodzenie autora, jest *Dworzanin* L. Górnickiego (Kraków 1566). W druku tym występuje dość pokaźna liczba przykładów z grupą *´-ew* w formach dat. sg. i przymiotnikach dzierżawczych. Zapewne rację ma Taszycki twierdząc, że formy te nie pochodzą od autora lecz od korektora — rodem z Polski północnej. Por. W. T a s z y c k i. *O formach celownikowych "koniewi", "żołnierzewi" w "Dworzaninie" Ł. Górnickiego*. Por. J 1954, z. 6, s. 1-5.

³⁹ Poza tym formę *Cristusewego* notuje Bargiel z ksiąg poznańskich 1. poł. XVI w. Także w zabytkach sieradzkich występują zapisy z *-ew*, por. w Ewangelii Nikodema: *Jesussewa, Cristussewy*, w *Historii Trzech Króli* grupa *-ew* zaświadczona jest wielokrotnie w formach typu: *Jesussewy, Jeżuszewy, Jeżuszewi, Christussewy*. Wszystkie te formy klasyfikuje Bargiel (bez komentarza) jako przykłady z *-ew* po spółgłosce miękkiej. Por. Bar 15 i 18.

⁴⁰ Taką właśnie lekcję przyjmuje Bargiel. Zob. przyp. 39.

muje jeszcze inną hipotezę. Zakłada mianowicie, że głoski *s*, *z* były zmiękczone, tzn. przeszły w *s'*, *z'* na zasadzie analogii fonetycznej do miękkih z pochodzenia *c'*, *z'* (Braj Jez 66)⁴¹.

Nawiązując do hipotezy o ewentualnej miękkości głosek *s*, *z* dodam, że *-ew* zaświadczone jest po spółgłosce *s* także w innych wyrazach. Np. u pisarza rot poznańskich (1423-1437) występuje forma *soltisewy*⁴², w *Żołtarzu Wróbla* dwukrotnie zapisano formę *głosewi* (Bar 15)⁴³. Także z XVI-wiecznych Ksiąg ławniczych północnej Wielkopolski przytacza Z. Sobierajski formy – Pawła *Źol-tiŹfewyca, obruŹzew* (Wągrowiec), themu *Szoltthiszewy* (Znin)⁴⁴.

Ze względu na szczupłość materiału trudno rozstrzygnąć, czy hipoteza o przejściu *s*, *z* w *s'* *z'* jest słuszna. Niemniej warto odnotować, że w wyrazach takich, jak: *Jezus*, *Chrystus*, *soltys*, apostoł⁴⁵ głoskę *s* zapisywano w staropolszczyźnie jako *s* lub *sz*. Jeśli dodać do tego fakt, że wyrazy typu *kwadrans*, *pasjans* mają w n.pl. końcówkę *-e*, podobnie jak rzeczowniki miękkotematowe (por. *kwadranse*, *pasjanse* jak *kosze*, *noże*), to nasuwa się przypuszczenie, że *s* w wyrazach obcego pochodzenia (może pod ich wpływem także w niektórych rodzimych, por. np. *głosewi*) nie było realizowane jako głoska twarda.

3. Formy loc. pl. rzeczowników na *-och*

W sprawie końcówki *-och* wiadomo, że jest poświadczona w polszczyźnie od XIV w. Właściwa była rzeczownikom męskim w deklinacji tematów miękkih

⁴¹ Na temat spółgłosek *s'*, *z'* wypowiadał się też L. Moszyński, pisząc "Istnienie dyspalatalizujących się głosek *s'*, *z'* w pomorszczyźnie, łuzyczczyźnie i czeszczyczyźnie jest pewne. Jedyne istnienie dyspalatalizujących się głosek *s'*, *z'* w polskich gwarach mazurzących budzi wątpliwości niektórych uczonych. Uważam jednak, że polskich form typu *voze* nie można odrywać od podobnych form w innych językach czy dialektach zachodniosłowiańskich. Musiał być czas, kiedy i w polskich gwarach mazurzących (w niemazurzących oprócz związanego z kaszubszczyzną dialektem północno-borowiackiego form tych nie ma) istniały warunki do przejścia *s*, *z* > *s'*, *z'*, tzn. dyspalatalizujący się szereg *s'*, *z'*". *Wyrównania deklinacyjne w związku z mazurzeniem polskim, ruskim, połabskim*. Wrocław 1960 s. 143-144. Autor zatem przyjmuje istnienie *s'*, *z'* jedynie dla dialektów mazurzących.

⁴² Zob. W. K u r a s z k i e w i c z. *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*. W: *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986 s. 139.

⁴³ W *Żołtarzu Wróbla* jest też zapis z *-ew* po spółgłosce twardej, innej niż *s* (por. *salomonewego*). W związku z tym Bargiel przypuszcza, że wymowa typu *głosewi*, *salomonewego* może być przejawem "zaczątków dyftongicznej wymowy o właściwej dzisiejszym gwarom wielkopolskim" (Bar 22). Nie wypowiadając się w kwestii ewentualnej dyftongicznej wymowy *o* w gwarach wielkopolskich już w staropolszczyźnie, sądzę, że form *Jezusew* *Krystusew* z tym zjawiskiem łączyć nie można ze względu na ich szerszy zasięg.

⁴⁴ *Z przeszłości gwar północnej Wielkopolski*. SO 20:1960 s. 155.

⁴⁵ Por. np. formę *apoztołom* w I wyd. *Postylli mniejszej* J. Wujka (Poznań 1579) poprawioną w wyd. 2. na *apostołom*. Podają za: M. B o r e c k i. *Kształtowanie się normy* s. 140. SP XVI w. notuje formę *apoztoł* u Czechowica, Skargi, Calepinusa.

(np. *krajoch, konioch, płaczo* w PF 1)⁴⁶. Świadectwem dużej żywotności tej końcówki w tematach miękkich są przykłady zastosowania jej także w miękkotematowych rzeczownikach żeńskich (por. *gęśloch* w PF 1 i PPUł, *głębokościoch, postacioch* w PF1, *kaźnioch* w PPUł)⁴⁷. Formy z *-och* występowały poza tym w męskich rzeczownikach twar-dotematowych zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową (np. *pagorkoch, pośladkoch, uczynkoch*)⁴⁸.

Na dialektyczny charakter form z *-och* zwrócił już uwagę E. Nieminen stwierdzając, że "kończówka *-och* ogranicza się do obszaru małopolskiego i czerwonoruskiego" (Niem 381)⁴⁹. Południowopolski zasięg końcówki *-och* (śląsko-małopolski) przyjmuje Dejna w *Dialektach polskich* (Dej 213)⁵⁰ i Bargieł (Bar 101).

W rękopiśmiennym materiale 1. poł. XVI w. końcówka *-och* występuje niemal wyłącznie w zabytkach małopolskich: *Rozmyślanii przemyskim, Kodeksie dzikowskim, Kodeksie Stradomskiego, Modlitewniku Konstancji* (Bar 101).

W drukach 2. poł. XVI w., pisze Bargieł, końcówki *-och* "używają częściej Małopolanie, i to przede wszystkim ci, którzy, jak Rej, używają chętnie potocznego języka. Nie ma tej końcówki J. Kochanowski, unika jej Górnicki" (Bar 101). Podobnie uważa S. Rospond stwierdzając, że brak form z *-och* u Kochanowskiego "to rezultat jego literacko-językowego ustosunkowania się do "nie-literackiej" w tym czasie końcówki *-och*"⁵¹.

Czy rzeczywiście końcówka *-och* uchodziła w 2. poł. XVI w. za "nie-literacką"? W BibRadz, zabytku odznaczającym się piękną literacką polszczyzną, jest (obok *-ech, -ach*) około 100 przykładów użycia tej końcówki.

Przykłady: *dnioch* Gen 7/4, *domoch* Ex 8/21, *podwoioch* Ex 12/23, *kraioch* Ex 26/4, Ex 26/5, *podstawkoch* Ex 26/32, *kamienioch* Ex 28/21, *końcoch* Ex 28/26, *liszćioch* Lev 14/56, *wierzchoch* Dt 33/15, *ćienioch* Jos/wst, *brzegoch* Jos 4/18, *żeńcoch* Rut 2/14, *ptákoch* 3Rg 4/33, *grzechoch* 3Rg 16/31 *stążebnikoch* 4Rg 2/16, *przybytkoch* 4Rg 13/5, *ołtarzoch* 4Rg 23/wst, *gmáchoch* 1 Par 9/33, *porządki* 2 Par 35/10, *konioch* Est 8/14, *pałacoch* Ps 65/5, *uczynkoch* Ps 106/39 itd.

⁴⁶ Por. J. Ł. o ś. *Gramatyka polska. Cz. 1 Głosownia historyczna*. Lwów 1922 s. 61. Autor stwierdza, że formy z *-och* w tematach miękkich stanowią normę w PF1, PPUł i BZ. W obu *Psalterzach* *-och* występuje też w rzeczownikach twar-dotematowych, podczas gdy w BZ końcówka *-och* w tych tematach trafia się wyjątkowo.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ *Polska końcówka -och w loc. pl. rzeczowników*. W: *Symbolae grammaticae in honorem Joanni Rozwadowski*. T. 2. Kraków 1928.

⁵⁰ Wrocław 1973.

⁵¹ *Głos w dyskusji*. W: *Odrodz w Polsce* 108.

W jednym wypadku końcówka *-och* wystąpiła w rzeczowniku męskim zakończonym na *-a* (*Lewithoch* Num 8/22).

Formy z *-och* poświadczone są też (obok *-ech*, *-ach*) w BibLeop. Jest ich jednak znacznie mniej niż w BibRadz. Podaję wszystkie przykłady: *wrodzaioch* Gen 25/13, Act 14/16, *synoch* Gen 35/wst., *kroloch* Gen 36/wst., Syr 49/wst., *Báránkoch* Ex 29/wst., Dn 3/24, *liſſjáioch* Lev 14/56, *powiátóch* Jdt 11/6, *ućiſkoch* Ps 142/wst., *wierzchoch* Iz 17/6, *thyſiącoch* Jer 32/18, Dn 3/24.40, *mężoch* Ez 9/wst., *Cherubinoch* Ez 10/9, *zdrioch* Ez 34/13, *Boioch* Mt 24/6, *dnioch* Mar 8/31, 15/29, Act 25/1, *wiatroch* Mar 13/27, *winogrodnikoch* Łuk 20/wst., *rodzaioch* Act 14/16, *ſłuźebnikoch* 1 Kor 4/1, *Száffárzoch* ib. W jednym wypadku końcówka *-och* pojawiła się w rzeczowniku żeńskim (*kolepkoch* Iz 66/20)⁵².

Interesujące, że końcówka *-och* występuje też w BibBud (ok. 50 przykl.). W zabytku tym są też inne cechy wyraźnie małopolskie. Podkreślić jednak trzeba, że te inne cechy występują w określonych partiach tekstu, podczas gdy końcówka *-och* poświadczona jest w całym (!) zabytku.

Przykłady: *dnioch* Gen 8/3, *wrodzaioch* Gen 17/12, *synoch* Ex 14/3 *kamienioch* Jos 8/32, *końcoch* Jos 15/8, *komornikoch* Est 6/2, *kráioch* Rut 1/6, *uſzoch* 1Rg 15/14, *wtańcoch* 1Rg 21/21, *ptakoch* 3Rg 4/33, *mężoch* 1 Par 19/5, *domoch* Jb 3/15, *konioch* Eccl 10/7, *taynikoch* Ps 17/12, *oczoch* Ps 73/16, *rynkoch* Iz 15/3, *rogoch* Jer 17/1, *dáchoch* Jer 32/29. Kończówka *-och* pojawiła się tu także w rzeczownikach żeńskich (*roſjoch* Nm 8/4, w *ſienioch* Ps 92/13) oraz w rzeczowniku męskim zakończonym na *-a* (*Lewitoch* Nm 8/20)⁵³.

Nie można wykluczyć, że obecność form na *-och* w BibBud to efekt wzorowania się na dialekcie małopolskim, albo wręcz na BibRadz. Jednak dość prawdopodobna wydaje się hipoteza, że pierwotnie małopolska końcówka *-och* objęła swym zasięgiem przynajmniej część Mazowsza. Przemawia za tym fakt, że końcówka *-och* poświadczona jest w *Kodeksie Suleda*, zabytku mazowieckim z XV w. (por. o *członkoch*, *rzecznikoch*, *ſwiadkoch*, *rokoch*, *zbiegoch*, *podſędkoch*, *czestnikoch*)⁵⁴.

W BibWuj nie ma ani jednego przykładu z końcówką *-och*. W rzeczownikowych formach loc. pl. występuje *-ech* i o wiele częściej *-ach* (z a jasnym).

⁵² W XVI w. końcówka *-och* pojawia się sporadycznie także w rzeczownikach żeńskich. Por. np.: w *rozywkoch* (Rej), o *pożyczkoch* (Kromer). Podaję za: H. G a e r t n e r. *Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l.mn. rzeczowników męskich i nijakich*. W: *Symbolae Grammaticae* s. 320.

⁵³ Może warto odnotować, że w BibBud 2 przykl. z *-och* pojawiły się w tym samym miejscu co w BibRadz (*domoch* Jb 3/15, *dáchoch* Jer 32/29). Poza tym nietypowe *-och* w formie *Lewitoch* znalazło się w BibBud zaledwie dwa wiersze wcześniej (Num 8/20) niż w BibRadz (*Lewithoch* Num 8/22). Może to przypadek, a może dowód, że Budny wzorował się na BibRadz.

⁵⁴ Por. Łoś 61.

W XVI w. pierwotnie żeńska końcówka *-ach* upowszechnia się stopniowo na pozostałe rzeczowniki. Myślę, że właśnie ekspansja końcówki *-ach*, idąca z północy polskiego obszaru językowego, przyczyniła się do usunięcia w ciągu XVI w. regionalnej końcówki *-och*. Już Łoś pisał o tym, że formy z *-och* występują w XVI w. u pisarzy starszych (Rej, Orzechowski, Bielski) dodając, że "i oni już ulegają nowemu zwyczajowi i wprowadzają formy na *-ach*" (Łoś 61).

Na przykładzie rękopiśmiennych zabytków 1. poł. XVI w. widać wyraźnie, że wycofywanie się końcówki *-och* pozostaje w związku z ekspansją końcówki *-ach*. Np. w *Kodeksie Stradomskiego* jest dużo przykładów z *-och*, ale też zupełnie wyjątkowo trafiają się formy z *-ach*. Tymczasem w księgach krakowskich, gdzie bardzo licznie reprezentowana jest końcówka *-ach* (|| *-ech*), zapisano tylko jeden przykład z końcówką *-och* (Bar 100-101).

Warto dodać, że w niektórych drukach 2. poł. XVI w. w końcówce *-ach* występuje *a* jasne lub pochylone. Tak jest np. w *BibLeop* (np. *polach* Nm 22/1, *poliách* Nm 35/1, *grzechách* 3Rg 15/3, *wierchách* Prov 8/1, *uczynkách* 4Esdr 15/48, w *uczynkach* Eccl 8/14, w *grzechach* Syr 12/13 itd...).

Podobnie u J. Kochanowskiego w końcówce *-ach* "samogłoska *a* oznacza się w druku niekonsekwentnie, jako pochylona lub niepochylona (w jednych i tych samych wyrazach)", ale już u pochodzącego z Mazowsza Skargi "a oznacza się jako niepochylone" (Łoś 63)⁵⁵.

W sprawie genezy *a* pochylonego w tej końcówce ciekawą hipotezę wysuwa P. Zwoliński. Uważa on, że małopolska "pisownia *-äch* była stosowana jako odpowiednik wymowy *-och*. Szerząca się zwłaszcza w XVI w. na wszystkie deklinacje pierwotnie żeńska końcówka *-ach* (z *a* jasnym) ścierając się z końcówkami rzeczowników męskich i nijakich *-ech*, *-och* wypierała je, ale równocześnie pod wpływem *-och* przekształcała się w *-äch*" (Zwol 99).

Jeśli końcówka *-äch* powstała rzeczywiście jako twór "kompromisowy" między *-ach* i *-och*, to byłby to argument za dość ugruntowaną pozycją końcówki *-och* w dialekcie małopolskim w XVI w.

Jak zatem w świetle powyższych uwag i przytoczonych opinii ocenić status końcówki *-och* w literackiej polszczyźnie 2. poł. XVI w.? Niewątpliwie była to cecha regionalna. Utrzymywała się w małopolskiej odmianie ówczesnej polszczyzny literackiej – mocą tradycji. Zauważmy, że formy z *-och* poświadczane są w najszacowniejszych, literackich zabytkach małopolskich XIV/XV-wiecznych.

⁵⁵ Według W. Lubasia (*Oboczność rzeczownikowej końcówki miejscownika l.mn. -ach|-äch w historii i dialektach języka polskiego*. ZN UJ 6:1964 s. 149-183) występowanie końcówki *-ach* lub *-äch*, lub jednej i drugiej w tych samych tekstach to sprawa zwyczaju poszczególnych oficyń drukarskich w XVI w. Drukarńię Januszowskiego zaliczył Lubaś do oficyń o typie mieszanym (oboczność *a* jasnego i pochylonego w końcówce *-ach*). Tymczasem *BibWuj*, która wyszła nakładem tej właśnie drukarni ma wyłącznie *a* jasne.

Myślę, że właśnie tradycyjnością tej końcówki na gruncie małopolskim tłumaczyć trzeba jej liczne zaświadczenia w BibRadz.

4. Formy czasu przeszłego *robitech*, *robilichmy*

Na temat pochodzenia i zasięgu form typu *robitech*, *robilichmy* opinie wśród językoznawców są podzielone⁵⁶. Na ogół przyjmuje się że są to formy małopolskie (południowo-zachodnie, według Taszyckiego⁵⁷. Przemawia za tym fakt, że najdawniejsze zaświadczenia tych form (XV-XVI w.) pochodzą z małopolskich zabytków. Notowano je w *Modlitewniku Nawojki*, *Kodeksie Stradomskiego*, *Przewodniku do spowiedzi królowy Jadwigi*, *Modlitewniku Konstancji*, *Rozmyślaniu przemyskim*, *Powieści o papieżu Urbanie*⁵⁸.

Podobnie jest w XVI-wiecznych drukach – formy z końcówką *-chmy* występują u pisarzy małopolskich: Reja, Siennika, Orzechowskiego (Bar 102).

Przeciwko małopolskości i literackości końcówki *-ch*, *-chmy* w formach czasu przeszłego wypowiada się S. Rospond (Rosp⁵⁹), pisząc że formy te pojawiają się sporadycznie – nie tylko u pisarzy małopolskich. Zdaniem autora formy typu *robilichmy* były w polszczyźnie zjawiskiem "efemerycznym", a nie małopolskim regionalizmem. Pisał m.in.: "Za rzekomą literackością *-ch*, *-chmy* nie przemawia używanie jej w komedii rybałtowskiej oraz unikanie przez zwolennika wykwintnego języka książkowego, Maleckiego, poprawiającego Murzynowskiego *żebychmy* na *żebysmy*" (Rosp 154)⁶⁰.

Świadcstwo druków 2. poł. XVI w. pozwala zweryfikować powyższą opinię. Niewątpliwie za nieliteracką uchodziła końcówka *-ch*. Nie ma jej w przekładach Biblii ani w innych przejranych przeze mnie drukach. Dodam, że także SP XVI w. notuje ją zupełnie wyjątkowo – w *Powieści o papieżu Urbanie* (Kraków 1514), w *Komedii A. Paxillususa* (Kraków 1597) i u Ł. Andrysowica.

⁵⁶ Świadczą o tym ostatnio opublikowane artykuły: Z. K u r z o w a. *Nowe uwagi o genezie i chronologii czasu przeszłego na -ch*. JP 68:1988 s. 203-210; S. U r b a Ń c z y k. *Kto uczył Litwinów mówić po polsku?* JP 68:1988 s. 210-212.

⁵⁷ W. T a s z y c k i. *Staropolskie formy czasu przeszłego robitech, robilichmy*. W: t e n z e. *Rozprawy i studia polonistyczne*. T. 2. Wrocław 1961 s. 205-209.

⁵⁸ Podają za: Tasz Starop 7-10; Bar 102. Także w *Zapiskach warszawskich 1. poł. XVI w.* znalazły się 4 przykłady form z *-ch*, *-chmy*. Por. Bar 102.

⁵⁹ *Problem genezy polskiego języka literackiego*. W: *Pochodzenie polskiego języka literackiego. Studia Staropolskie*. T. 3. Wrocław 1956 s. 117-177. Rospond wymienia Bielskiego, Murzynowskiego, Skargę, Grochowskiego, Miaskowskiego, nie podaje jednak przykładów z końcówką *-chmy* u tych autorów. Świadcstwo Rosponda nie jest w pełni wiarygodne, ponieważ wymieniając Murzynowskiego podaje formę *żebychmy*.

⁶⁰ *Żebychmy* to forma trybu warunkowego, a nie czasu przeszłego z końcówką *-chmy*.

Na sporadyczność występowania form z *-ch* zwrócił uwagę Taszycki pisząc: "Jest rzeczą oczywista przypadku, że częściej spotykamy się w ich dzielach z formami l.mn. na *-chmy* aniżeli z formami l.poj. na *-ch*, u niektórych, np. u Kochanowskiego, znajdujemy wyłącznie formy l.mn." (Tasz 107). Nie sądzę, że jest to sprawa przypadku, bo nie tylko u Kochanowskiego, ale i u innych autorów występują niemal wyłącznie formy l.mn. Nasuwa się raczej przypuszczenie, że unikanie form z *-ch* pozostawało w związku z inną cechą małopolską, niewątpliwie dialektalną – przejściem wygłosowego *-ch* w *-k*. Nieliteracko musiały brzmieć w uszach wykształconych Małopolan formy typu *mogłęk, robitek*, więc w mowie, a tym bardziej w piśmie używano tylko form *mogłem, robitem*.

Natomiast za literackością form typu *mielichmy, robilichmy* przemawia to, że są one dość licznie zaświadczone w drukach 2. poł. XVI w. W BibRadz znajdujemy ponad 100 przykładów użycia tych form. Np.: *potymechmy po stánowili* Gen 26/28, *puściliichmy* Gen 26/29, *Ználežiliichmy* Gen 26/32, *Przynieśliichmy* Gen 43/22, 44/8, *przyszlichmy* Ex 5/21, *gdychmy siedzieli* Ex 16/3, *gdychmy sie náiadali* ib., *zámierzyllichmy* Ex 19/23, *poświęćiliichmy* ib., *gdziechmy chodzili* Num 13/33, *Widzieliichmy* Num 13/34, *ktorąchmy prze szpiegowáli* Num 14/7, *bociechmy zgrzeszyli* Num 14/40, *Gdziechmy mie szkáli* Num 20/15, *obliczylichmy* Num 31/49 itd.

W BibLeop jest około 60 przykładów z *-chmy* np.: *Mielichmy* Gen 40/8, *gdychmy przyiáchali* Gen 43/21, *Cozechmy uczynili* Ex 14/5, *Zazechmyć niemowili* Ex 14/12, *Przyszlichmy* Num 13/28, *Zgrzeszylichmy* Num 21/7, *przyszlichmy* Dt 2/1, *porážiliichmy* Dt 2/33, 3/3, *wygładziliichmy ie* Dt 3/6, *wołálichmy* Dt 26/7 itd.

Ciekawie przedstawia się stan form z *-chmy* w BibBud. Są one wyjątkowo licznie zaświadczone w tym zabytku, ale wyłącznie (poza jednym przykładem)⁶¹ w *Ksiggach apokryficznych*⁶².

Przykłady: *bylichmy* 3 Esdr 6/8, *izechmy iezdźili* ib., *Tedychmy pytáli* 3 Esdr 6/11, *dla tegochmy ich pytáli* 3 Esdr 6/12, *žądálichmy* 3 Esdr 6/12, *otrzymálichmy* 3 Esdr 8/54, *azechmy przyšli* 3 Esdr 8/62, *bochmy czynili* 3 Esdr 8/80, *álechmy my zá się odstąpili* 3 Esdr 8/80, *ieślizechmy...* żyli 4 Esdr 7/51, *ieślizechmy chodzili* 4 Esdr 7/52, *gdychmy tu żyli / nie myślilichmy* 4 Esdr 7/56, *Wczymechmy cię obrázili* 4 Esdr 12/43 itd.

Takie nagromadzenie form z końcówką *-chmy* w niewielkiej partii tekstu (jest ich tyle co w całej BibLeop) przemawia za świadomą stylizacją na dialekt małopolski. Dodam, że w tej samej partii BibBud występują też inne cechy mało-

⁶¹ Por. (*ktorzychmy*) *umyflili* 2 Kor 5/14.

⁶² Chodzą o Księgi umieszczone na końcu Starego Testamentu: 3. i 4. Ezdrasza, Mądrości, Estery, Barucha, Daniela, 1. i 2. Machabejską.

polskie (stale *jechać*, grupa *-sz-* || *-śr-*). Konsekwentnie jednak zachowana jest tu grupa *-jrz-* w typie *ujrzeć* (cecha mazowiecka).

Rzecz ciekawa, że nawet w BibWuj znalazło się kilka przykładów z końcówką *-chmy*. Wymieniam wszystkie:

żechmy mówili Num 21/7, *boćechmy zgrzęszyli* Bar 1/13, *bylichmy niewierni* Bar 1/19, *odstąpilichmy* Bar 1/19, *poszlichmy* Mt 19/27, *przyszlichmy* Mt 25/39, *Jadálíchmy* Łuk 13/26, *mychmy się spodziéwáli* Łuk 24/21, *mychmy... wzięli* J 1/16, *Cochmy widzieli* J 3/11, *w którymechmy się urodzili* Act 2/8.

Myślę, że powyższe przykłady nie pochodzą od samego tłumacza, lecz są wtrętami małopolskich korektorów lub składaczy. Uderza fakt, że w całym Starym Testamencie pojawiły się tylko 4 przykłady, z których 3 przypadają na 1. rozdz. Księgi Barucha. Natomiast formy zapisane w Nowym Testamencie są powtórzeniem z Bib Wuj⁶³.

Przytoczony materiał skłania do uznania, że formy z końcówką *-chmy* uchodziły w 2. poł. XVI w. za literackie. Pozostaje do rozstrzygnięcia kwestia ich zasięgu. Czy były to formy typowo małopolskie (Taszycki, Urbańczyk), czy były raczej zjawiskiem efmerycznym, nie związanym z żadnym określonym dialektem (Rospond, Kurzowa)?

Na podstawie 18 opublikowanych tomów SP XVI w. można powiedzieć, że formy czasu przeszłego z *-ch*, *-chmy* występują przede wszystkim u autorów małopolskich, u innych pojawiają się sporadycznie. Słownik podaje 265 przykładów⁶⁴ użycia form z *-chmy* (*-ch*), z czego zaledwie 26 wystąpiło w zabytkach niemających⁶⁵. Trzeba dodać, że tych 26 przykładów zanotowano w 13 różnych tekstach różnych autorów. Wśród nie-Małopolan, u których pojawiły się formy z *-chmy* (*-ch*), są: P. Skarga, J. Wujek, P. Artomiusz, J. Niemojewski, Grzegorz Paweł z Brzezina, M. Pudłowski, S. Orzechowski, S. Sarnicki⁶⁶. Należy zaznaczyć, że większość tekstów, w których zaświadczone są formy z *-chmy*, ukazała się drukiem w Krakowie. Nie bez znaczenia jest też chyba fakt, że przynajmniej niektórzy z wymienionych autorów część swego życia spędzili w Małopolsce (Wujek i Skarga kształcili się w Akademii Krakowskiej,

⁶³ Por. w WujNT – *poszlichmy* Mt 19/27, *przyszlichmy* Mt 25/39, *Jadálíchmy* Łuk 13/26, *mychmy się spodziéwáli* Łuk 24/21, *mychmy... wzięli* J 1/16, *cochmy widzieli* J 3/11. Poza tym w WujNT są jeszcze przykłady: *szlichmy* Mar 10/28, *szukálíchmy* Łuk 2/48. W komentarzu do zdania: Oto / my opuścili / jmy w / fzytko Łuk 18/18 czytamy: Oto my *opuścili* / chmy w / fzytko (s. 271).

⁶⁴ Wybrany materiał pochodzi z wszystkich haseł czasownikowych, jakie znajdują się w 18 opublikowanych tomach SP XVI w.

⁶⁵ Chodzi o zabytki zlokalizowane. Poza tym w liczbie 265 przykładów jest 20 form, co do których nie wiadomo, od kogo pochodzą (9 form podaje SP XVI w. bez lokalizacji, 11 poświadczonych jest w zabytkach niepewnego autorstwa).

⁶⁶ Repartycję form z *-ch*, *-chmy* przedstawiam szczegółowo w moim artykule: *Jeszcze w sprawie geografii staropolskich form robilech, robilichmy*. JP (w druku).

Niemojewski osiadł w Lublinie, Artomiusz był ministrem zboru w Kryłowie). Możliwe zatem, że przejęli oni formy z *-chmy* z dialektu małopolskiego.

Tak więc w sprawie końcówki *-chmy* w formach czasu przeszłego można powiedzieć to samo, co na temat rzeczownikowej końcówki loc.pl. *-och*. Oba zjawiska miały charakter regionalny, były właściwością małopolskiej odmiany języka literackiego 2. poł. XVI w.

5. Formy biernika liczby poj. zaimków *mie, cie, sie* || *mię, cię, się*

Odziedziczona z okresu wspólnoty lechickiej oboczność zaimków *mie, cie, sie* || *mię, cię, się*, uwarunkowana pozycją (przczasownikową lub poprzymkową), poświadczona jest w najstarszych zabytkach języka polskiego. W pozycji po przyimkach na całym obszarze Polski wymawiano *mię, cię, się*, natomiast w pozycji po czasownikach wymowa tych zaimków zróżnicowana była dialektalnie. Małopolskę charakteryzowała wymowa beznosówkowa, natomiast Mazowsze także w tej pozycji miało *mię, cię, się*. Co do dawnego stanu w dialekcie wielkopolskim nie ma zgodności wśród językoznawców. W. Taszycki uważa, że formy z nosówką (w obu pozycjach) występowały na północy Polski, a zatem nie tylko na Mazowszu lecz również w Wielkopolsce. Natomiast formy bez nosówki (przy czasowniku) obejmowały swym zasięgiem Małopolskę i Śląsk⁶⁷. Według W. Kuraszkiewicza⁶⁸ oboczność *mie, cie, sie* || *mię, cię, się* istniała pierwotnie na całym obszarze języka polskiego, ale w dialekcie wielkopolskim najwcześniej rozpoczął się proces uogólnienia form z nosowością. Na przykład u niektórych pisarzy wielkopolskich jeszcze na początku XV w. występują formy *mie, cie, sie* przy czasowniku (głównie w rotach pyzdrczych)⁶⁹.

W rękopisach 1. poł. XVI w.⁷⁰ oboczność *mie, cie, sie* || *mię, cię, się* przedstawia się następująco:

⁶⁷ Por. W. T a s z y c k i. *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historyczno-językowych*. W: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*. Studia Staropolskie III. Wrocław 1956 s. 44.

⁶⁸ *Pochodzenie polskiego języka literackiego*. W: *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986 s. 78.

⁶⁹ "Ślady wymowy *mie, cie, sie* widać u kilku pisarzy wielkopolskich: pyzdrczych, kościańskich i gnieźnieńskich. To wystarczy dla stwierdzenia, że taka wymowa była w Wielkopolsce XIV-XV wieku, ale już nie we wszystkich gwarach (...) Znowu ślad tego mają pisarze łęczyccy, ale nie mają sieradscy. Zjawisko widocznie cofało się od strony wielkopolskiej w jednych gwarach przędzy, w innych wolniej" (Kurasz Poch 80).

⁷⁰ Podają za: Bar 74-75.

1. w zabytkach mazowieckich na ogół konsekwentnie zachowana jest nosowość w obu pozycjach. Wyjątek stanowią formy beznosówkowe w *Zapiskach warszawskich* i *Żywocie Eufraksji* (odnosowienie wygłosowego ξ zdarza się tu tylko w formach zaimków). Zdaniem Bargieł może to być wpływ sąsiedztwa małopolskiego (Bar 75)⁷¹;
2. w zabytkach sieradzkich przeważają formy beznosówkowe w obu pozycjach, co "tłumaczy się jasno tendencją do odnosowienia $-\xi$ w wygłosie" (Bar 75);
3. zabytki wielkopolskie nie przedstawiają obrazu jednolitego. Wprawdzie przeważają formy z nosowością w obu pozycjach, ale "czwartą część form w pozycji po czasowniku w *Księgach poznańskich* i w *Modlitewniku Ptaszyckiego* stanowią formy *mie, cie, sie*" (Bar 75). Należy dodać, że formy odnosowione pojawiają się w tych zabytkach także w pozycji po przyimku. Poza tym w *Księgach poznańskich* widoczna jest tendencja do odnosowienia wygłosowego ξ także w innych formach wyrazowych⁷²;
4. w zabytkach małopolskich widać dążność do ujednoczenia form. Przejawia się to w tym, że w jednych zabytkach występują formy beznosówkowe w obu pozycjach (*Kodeks dzikowski, Kodeks Stradomskiego, Modlitewnik Konstancji*), w innych w obu pozycjach są formy z nosówką (*Kazania augustiańskie*). Pomieszczenie form zaimkowych widoczne jest w *Księgach wiejskich* i *Księgach krakowskich* (Bar 75).

Podobny stan do tego, jaki poświadczają rękopisy, odnajdujemy w drukach 2. poł. XVI w.

W BibBud w obu pozycjach występują formy z nosówką. Trafiają się jednak przykłady odnosowienia w pozycji przy czasowniku.

Przykłady: *ubłogostawię cie* Gen 12/2, *urządź sie* Gen 16/4, *cie w wiedzy* Ex 13/11, *sie splugawi* Lev 21/3, *Nie przyłoż cie* Dt 4/2, *cie postawi* Dt 28/1, *żyćcie sie* 4Rg 4/7, *cie zostawię* 4Rg 4/30 itd.

Możliwe, że beznosówkowe formy przy czasowniku są w tym zabytku "wtrętem" na modłę małopolską. W pozycji po przyimku konsekwentnie występują formy z nosówką⁷³, np.: *zachowana du szą moią przez cie* Gen 12/13, *modlić się będzie za cie* Gen 20/7, *mówić będzie za cie* Ex 4/16 itd.

W BibRadz występują formy *mię, cię* w obu pozycjach, np.: *zabije mię* Gen 4/14, *wysłuchałem cie* Gen 17/20, *teskno mię* Gen 27/46, *mię nie usłuchali* Gen

⁷¹ W związku z tym należałoby przyjąć, że oboczność *mie, cie, sie* || *mię, cię, się* była jeszcze w 1. poł. XVI w. zjawiskiem żywotnym w dialekcie małopolskim. Kuraszkiewicz jest zdania, że rozróżnienie form zaimkowych "w Małopolsce trzymało się lepiej może dlatego, że zbieżność form z nosówką i bez nosówki była tutaj trudniejsza niż w Wielkopolsce. W Małopolsce i na Śląsku wymawiano po przyimkach *mą, cą, śą*, przy czasownikach zaś *m' e, ce, se*" (Kurasz Stud 80).

⁷² Podaję za: Bar 75.

⁷³ Odnosowienie w pozycji po przyimku znalazłam w przykładzie: *Peli szymowie ná cie* ludic 16/20.

42/22, *wolałem cię* 1Rg 3/5, *cię odprawię* 2Rg 11/12, *wybawiłsz mię* 2Rg 22/3 itd. oraz: *ieśliś na mię łaskaw* 1Rg 20/29, *czyhał na mię* 1Rg 22/8, *przyšla na mię* Jb 3/26, *dopuscił na mię* Jb 9/17 itd.

Wyjątkowe są przykłady z *mie, cie* w BibRadz, a ponieważ trafiają się w obu pozycjach, świadczą chyba o tendencji do odnosowania wygłosowego *ę*, por. np.: *Nie wiedz mie* Rut 1/16, *wolałeś mie* 1Rg 3/5, *przypadną na cie* Dt 28/2, *przydaią na mie* Jb 30/14.

Inaczej ma się rzecz z zaimkiem zwrotnym *się*. Występuje on w BibRadz z nosówką lub bez, przy czym oboczność ta nie jest uwarunkowana pozycją. Obie postaci tego zaimka są po prostu wymieszane w tekście. Np. w pozycji przy czasowniku:

się stało Gen 1/24, *się narodziło* Gen 10/1, *podparwłszy się* Gen 18/4, *nie oglądaj sie* Gen 19/17, *rozniewał się* Gen 30/2, *złękł sye* Gen 32/7 itd. Podobnie w pozycji po przyimku, por. np.: *wzuię na sie* ubranie Lev 6/10, *oblokłszy na się* Lev 17/32.

Na fakt, że rozróżnianie form zaimkowych z nosówką lub bez było w 2. poł. XVI w. już tylko normą graficzną, zwracano już niejednokrotnie uwagę. Obserwując wyraźnie zachwianą oboczność *mie, cie, sie* || *mię, cię, się* w języku Reja, W. Kuraszkiewicz pisze, że "rozzróznienie to miało już wówczas charakter graficzny, tradycyjny, bo – jak świadczą rymy – Rej wymawiał zwykle *-e* zamiast wygłosowego *-ę*. Prawdopodobnie tak samo mówili krakowscy korektorzy"⁷⁴. Także Zwoliński zauważa, że "w drukach krakowskich XVI wieku zasada: nosówka po przyimku i brak jej przy czasowniku, została silnie zachwiana i pisownia tych zaimków zależała wyłącznie od zwyczaju poszczególnych drukarni (...) Przypuszczać można, że różne sposoby oddawania omawianych form opierają się na fakcie, iż w żywej mowie środowiska krakowskiego nastąpiła zupełna denazalizacja tych zaimków i pisownia przez *ę* nie miała oparcia w języku" (Zwol 73).

W BibLeop formy *mie, cie* w pozycji przyczasownikowej poświadczane są ogromną liczbą przykładów. Obok nich jednak w tej samej pozycji pojawiają się formy z nosówką. Także w pozycji po przyimku obraz nie jest jednolity. Wprawdzie zdecydowaną przewagę mają formy *mię, cię*, ale nie do rzadkości należą tu formy bez nosówki. Oboczność *mie, cie* || *mię, cię* ilustrują przykłady:

cie uzrą Gen 12/12, *wysłuchałem cię* Gen 17/20, *niezáchwyciło mie* Gen 19/19, *wolałeś mię* 1Rg 3/5, *wolałem cie* ib., *cie pułszczę* 2Rg 11/12, *cię przydzie nąwiedzć* 2Rg 13/5 itd.

W pozycji po przyimku, np.: *weyzał (sic!) na mie* 2Rg 9/8, *wzbudzę na cię* 2Rg 12/11, *na cie przychodży* 2Rg 19/7, *nie dopułszczay na mię* 2Rg 20/20, *Wezrzy na*

⁷⁴ Szkice o języku Mikołaja Reja. W: *Odrodz w Polsce* s. 135.

mie Ps 25/16, *wezrzey nã mię* Ps 86/16, *przyść na cię* Syr 41/5, *oczekawiajce nã cie* Syr 51/13 itd.

Trafiają się też, choć rzadko, przykłady z *ę* nieuzasadnionym, por.: *położyła podle mnie* 3Rg 3/20, *nie pośmieway sie jemnię* 4Rg 4/28. Podobne przykłady znalazł Zwoliński w drukach Bielskiego (np. *Siebyc chwali á mnie gáni*) i zdaniem autora przemawiają one za tym, że "pisownia przez *ę* nic miała oparcia w języku" (Zwol 73)⁷⁵.

W BibLeop są przykłady świadczące o ztracie nosowości przedniej nosówki⁷⁶. Nie są one jednak tak liczne w innych formach wyrazowych, by wszystkie zapisy *mie*, *cie* w tym zabytku można było traktować jako przejaw szerzącej się wymowy *-e* zamiast *-ę*. Dlatego trzeba raczej przyjąć, że pisownia *mie*, *cie* przy czasowniku to w jakimś stopniu ślad dawnej małopolskiej oboczności form zaimkowych.

Zaimek *się* ma w BibLeop pisownię ujednoliconą. Zarówno w pozycji przyczasownikowej, jak i poprzymkowej zapisywany jest w postaci beznosówkowej. Jest to cecha większości druków krakowskich 2. poł. XVI w. Taką pisownię zaimka *się* znajdujemy też w BibWuj. Zupełnie sporadycznie zdarzają się od tej zasady odstępstwa (zapewne przeoczenia korektora), np.: *bali się* Dt 19/20, *comusiękolwiek podobato* 3Rg 9/19, *Sprzyiągt się* 4Rg 9/14, *się léczył* 4Rg 9/15, *sstało się* 2 Esdr 6/1, *któregom sie iął trzymać nie puścę się* Jb 27/6⁷⁷.

Pisownia zaimków *mię*, *cię* w BibWuj wskazuje na północnopolskie pochodzenie tłumacza. W obu pozycjach (przy czasowniku i po przyimku) zaimki te występują z nosówką. Zapisy bez nosówki w pozycji przy czasowniku są tutaj absolutnie wyjątkowe i zapewne należy je tłumaczyć jako wtręty krakowskiej drukarni (por. *cie / uyrzq* Gen 12/12, *cie PAN w prowadzi* Dt 28/37).

Świadcstwo druków 2. poł. XVI w. potwierdza opinię Kuraszkiewicza, że oboczność *mie*, *cie*, *sie* || *mię*, *cię*, *się* miała charakter graficzny, tradycyjny. Co do normy krakowskich drukarni zauważyć warto, że zachowywały one oboczność *mie*, *cie* || *mię*, *cię*, choć dość niekonsekwentnie, tylko w tekstach małopolskich autorów, respektując brak tej zasady w tekstach autorów północnopolskich. Jest to uwaga o tyle istotna, że przecież w tych samych drukarniach poprawiano *się* na *sie*. Wskazuje to jednoznacznie, że oboczność *mie*, *cie* || *mię*, *cię* nie miała charakteru normy ogólnej, ponadregionalnej. Stanowiła cechę małopolskiej odmiany

⁷⁵ W opinii prof. M. Karpluk formy *mnie* mogą być kresowizmem typu *mhiasto*.

⁷⁶ Np. *imie*, *panne*, *zwierze*, *wypetnie*. Szczegółowo omawiam to zagadnienie w następnym rozdziale.

⁷⁷ Tymczasem w WujNT, wydanym w oficynie drukarskiej Piotrkowczyka, zaimek *się* występuje stale z nosówką. Z przeglądu tekstów XVI i XVII w., jakiego dokonał W. Kuraszkiewicz, wynika, że drukarnie krakowskie mają formę beznosówkową tego zaimka – z wyjątkiem drukarni Piotrkowczyka (*Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej* – Kurasz Poch s. 80).

języka literackiego. Myślę, że czynnikiem decydującym o podtrzymywaniu tej cechy w 2. poł. XVI w. był wzgląd na tradycję.

6. Samogłoski nosowe

Zagadnienie rozwoju samogłosek nosowych w XVI w. sprowadza się do dwu zasadniczych kwestii: 1. wymowy wokalicznej lub rozsuniętej nosówek, 2. dialektycznego zjawiska zatraty rezonansu nosowego.

Rękopiśmienny materiał 1. poł. XVI w. pokazuje, że rozszczepiona wymowa zarówno kontynuanta dawnej nosówki długiej jak i krótkiej występuje przede wszystkim w Wielkopolsce i Sieradzkim (Bar 62). Rozłożoną wymowę nosówek stwierdził Kuraszkiewicz w XVI-wiecznych wielkopolskich zapiskach sądowych. Zauważył on, że "tylko w położeniu przed spółgłoskami zwartymi nosówki są oznaczane połączeniem dwu liter: *am*, *em* -P, *an*, *en* -T także w wygłosie, natomiast w położeniu przed spółgłoskami szczelinowymi, płynnymi, dla nosówki przedniej także w wygłosie, zawsze występuje jeden znak *q*, *ę* lub rzadziej *a*, *e*. Fakt ten niewątpliwie świadczy o "rozszczepionej" wymowie samogłosek nosowych pisarzy wielkopolskich" (Kurasz Stud 113-114).

Tymczasem pisownia nosówek w zapiskach sądowych krakowskich i mazowieckich XVI w. – charakteryzująca się jednakowymi zmianami zarówno przed -P, -T jak i -S, -L – przemawia, zdaniem Kuraszkiewicza, za wymową czysto wokaliczną. Należy jednak odnotować, że w niektórych zabytkach małopolskich 1. poł. XVI w. (Księgi krakowskie, *Kodeks dzikowski*, *Kodeks Stradomskiego*) pojawiają się zapisy *an*, *qnt*⁷⁸.

W zabytkach mazowieckich pisownia samogłosek nosowych "potwierdza właściwą temu terenowi wymowę wokaliczną. O zaczątkach wymowy rozszczepionej u pisarzy warszawskich świadczyć się zdaje jednak spory procent (19%) zapisów typu *anT* w Zapiskach warszawskich" (Bar 57). U pisarzy warszawskich zdarza się też rozłożona wymowa przedniej nosówki.

Tak więc rozszczepioną wymowę samogłosek nosowych stwierdzono w rękopiśmiennych zabytkach wielkopolskich, sieradzkich, częściowo też małopolskich i u pisarzy warszawskich. Czy ślady takiej wymowy znaleźć można w drukach 2. poł. XVI w.? Okazuje się, że tak.

---

⁷⁸ Ograniczają się one jednak do kilku wyrazów (*sqd* i pokrewne, *rqdzic* i pokrewne), w innych trafiają się wyjątkowo (np. *bqdz*). W niektórych zabytkach małopolskich poświadczona jest też rozszczepiona wymowa kontynuanta krótkiej nosówki. Por. Bar 57.

W BibWuj rozłożona wymowa przedniej nosówki poświadczona jest tylko w pozycji przed -P⁷⁹. Wymieniam wszystkie przykłady:

śtempá Lev 11/14, w *śtempu* Jos 15/3, *gembá* Iudic 9/38, *prześtempśtwá* 1 Par 9/1, 1 Esdr 9/4, w *śtempy* Jdt 4/6, (oko) *Sempowé* Jb 28/7, *pośtempki* Ps 36/23, w *śtempem* Jer 48/5, *prześtempśtwá* Ez 17/20, 21/24, z *gemby* Ez 34/10, *prześtempśtwá* Am 3/14, z *śtempu* 1 Mach 3/24, na *śtempcą* 2 Mach 14/26.

Dla nosówki tylnej przykłady są mniej liczne. W pozycji przed -P, por.: w *trqmby* (trąbil) 3 Esdr 5/65, z *trqmbámi* 3 Esdr 15/59, z *śtampil* Łuk 2/51.

W pozycji przed -T jest w całym tekście tylko jeden zapis świadczący o wymowie asynchronicznej, por.: (wiele) *obronczek* Ex 39/16.

Liczniesze przykłady zaświadczające w BibWuj asynchroniczną wymowę nosówki przedniej zdają się potwierdzać to, co zauważyła Bargieł w rękopisach 1. poł. XVI w., w których "na ogół większy procent przykładów wymowy rozszczepionej przypada na kontynuant dawnej nosówki krótkiej" (Bar 64).

W BibBud nie ma wcale przykładów poświadczających wymowę rozłożoną samogłosek nosowych. U innych pisarzy mazowieckich zapisy wymowy rozłożonej trafiają się zupełnie wyjątkowo (por. np. u Skargi – *pośtempkow* Skar Żyw 81). Stan ten potwierdza typową dla dialektu mazowieckiego wymowę czysto wokalną samogłosek nosowych.

W BibRadz w całym tekście pojawił się tylko jeden przykład wymowy rozłożonej nosówki przedniej (por. *prześtempcow* Lev 26/wst.).

BibLeop ma kilka przykładów na rozłożoną wymowę nosówek. Dla nosówki przedniej w pozycji przed -P, por.: *przestempowania* Lev 16/16, (oko) *Sempowe* Jb 28/7.

W pozycji przed -T, por.: *bendę* Gen 18/13, z *ięncstwá* Ps 114/wst., *przekleńctwa* Syr 10/13, *Więc* J 8/48.

Dla tylnej nosówki są tylko zapisy wymowy rozłożonej w pozycji przed -T, por.: *śtqnd* Gen 24/14, *dokqnd* Ct 8/4, w *porzqndku* Łuk 1/4.

Jak widać w XVI-wiecznych drukach odnajdujemy ślady rozszczepionej wymowy samogłosek nosowych. Przykładów nie ma oczywiście zbyt wielu przede wszystkim dlatego, że w drukach obowiązywała znormalizowana pisownia *ę*, *q*, a poza tym taka wymowa samogłosek nosowych nie była jeszcze wówczas powszechna, nawet na obszarze Wielkopolski. Znamienne zresztą, że wśród przejranych tekstów najwięcej przykładów takiej wymowy ma BibWuj, mimo że została wydana w Krakowie (i przez Małopolan była poprawiana). W sumie powyższy materiał, choć skromny, potwierdza to, co już powiedziano o wymowie

⁷⁹ Podobnie w rękopisach 1. poł. XVI w. Cytuję: "W pozycji przed P lepiej wyczuwany wskutek labializacji nosowy element spółgłoskowy został wyodrębniony w znacznie większym procencie niż w pozycji przed T" (Bar 63).

nosówek na podstawie rękopisów. Rozłożona wymowa poświadczona jest przede wszystkim w Wielkopolsce, w Małopolsce widoczne są jej zaczątki (por. BibLeop), na Mazowszu utrzymuje się wymowa wokaliczna (pojedyncze przykłady świadczą może o naśladowaniu wymowy wielkopolskiej).

M. Bargiel zastanawiając się, dlaczego asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych "nie znalazła odbicia w drukach", tak na ten temat pisze: "wszystko wskazuje na to, że pisarzom chodziło przede wszystkim o zaznaczenie najistotniejszej różnicy powstałej między samogłoskami nosowymi po zaniku różnicy ilościowej, mianowicie różnicy w artykulacji ustnej, polegającej na przesunięciu artykulacji kontynuantu dawnej nosówki krótkiej ku przodowi przy równoczesnym jej zwężeniu. Wszystkie inne różnice, wynikające z rozwoju rezonansu nosowego nie miały jeszcze tej wagi – były zjawiskiem fonetycznym, nie fonologicznym. Dlatego przy ustalaniu pisowni w drukach uwydatniono przede wszystkim różnicę w artykulacji ustnej samogłosek nosowych, wprowadzając znaki *q*, *ę*" (Bar 64). Do tego wyводу dodałabym, że w drukach "odbicie" znalazło to, co w XVI w. było już pewną tradycją, stanem odziedziczonym po w. XV (wyodrębnienie się nosówki przedniej). Rozwój w kierunku wymowy asynchronicznej to proces dokonujący się dopiero w w. XVI. Nawet w Wielkopolsce, gdzie tendencja do takiej wymowy jest najbardziej widoczna, ogranicza się ona głównie do pozycji przed P, rzadziej występuje przed T, a już zupełnie wyjątkowo przed K (por. Bar 63). Zjawisko rozłożonej wymowy samogłosek nosowych jest zatem innowacją języka polskiego XVI w., podczas gdy norma ma zwykle charakter konserwatywny, tradycyjny.

Następna kwestia związana z rozwojem nosówek w XVI w. to problem dialektycznego zjawiska zatraty rezonansu nosowego. Pisał w związku z tym W. Kuraszkiewicz (Kurasz Poch 83-84): "Pisarze sądowi małopolscy drugiej połowy XVI wieku, po zarzuceniu starej pisowni jednego znaku *q*, najczęściej piszą: *e* – *ę*, rzadziej też: *e* – *a*, powoli tylko wprowadzają nową pisownię: *ę* – *q* na wzór druków. Stwierdziłem to w licznych rękopisach w archiwach krakowskim i lubelskim, zarówno w Księgach grodzkich i ziemskich, jak i miejskich ławniczych i wiejskich. Na przykład w Księdze ławniczej nr 1 miasteczka Kraśnika pod Lublinem, zawierającej różne zapisy cechu kuśnierskiego z lat 1548-1602, normalne są przykłady, np. z 1587 roku: na *szwieto szwietey yagnieszky*, przed *szwietem szwietego mikolaya*, *przyeli*, dal *kope*, *bendzye*, *szye weszełił*, po *poczeciu*, *pieniedzy*, *pietnascze*, Jakub *Swietek*, *Jendrzey*... (Archiwum Państwowe w Lublinie)"

Również na temat nosowości w dialekcie mazowieckim wypowiadał się Kuraszkiewicz stwierdzając, że: "na Mazowszu w połowie XVI wieku jedni pisarze zatrzymują jeszcze dawniejszą pisownię i wymowę nosówki przedniej w postaci *q* dosyć systematycznie, inni coraz częściej wprowadzają nowy znak *e* lub

równocześnie *ę*, *en* w częstych wyrazach lub powszechnie, niewątpliwie na wzór wymowy literackiej⁸⁰ i pisowni druków. Jest to zatem początek mazowieckiej wymowy mieszananej w zakresie przedniej nosówki, jaką notujemy również we współczesnych gwarach mazowieckich" (Kurasz Poch 83-84).

W świetle przytoczonych uwag o stanie samogłosek nosowych w dialekcie małopolskim i mazowieckim wypada przyrzeć się odchyleniom w pisowni nosówek, jakie znajdujemy w przekładach Biblii⁸¹.

W BibLeop jest trochę przykładów, w których w miejsce nosówki przedniej pojawia się znak *e*. W pozycji przed -P trafia się to wyjątkowo, por.: *przystepiw* ʃ ʃy Num 32/16, *ʃkrepował* go 4Rg 23/13. Częstsze są przykłady z *e* zamiast *ę* w pozycji przed -T, por.: *pieniedzy* Gen 43/18, *pietna* ʃtego Ex 16/1, *pietnaście* Oz 3/2, *poswieconym* (= poświęconym), *świetego* Lev 23/3, *pieć* Num 7/35, *nā rece* Dt 6/8, 2Rg 17/2, *świety* 1Rg 21/4, *Bedzie* 3Rg 9/8, Ps 109/7, Syr 23/34, *Bedzie* Jb 22/26, *o mece* Ps 48/wst., *nāwiecz* ʃ ʃy Syr 46/2, *nawiecz* ʃ ʃy 2 Mach 15/18, *ʃwiotych* Act 9/41.

W pozycji przed -L, por. *wyginelo* Gen 7/wst., *przemineło* Gen 41/53, *wyiełá* Ex 2/10, *ciągnelo* Num 10/25, *pogineli* Num 14/2, *pochłonełá* Num 26/10, *ciągneli* Jos 10/5, *sci* ʃnełá Jb 16/7.

W pozycji przed -S odnosowanie *ę* pojawia się zupełnie wyjątkowo, por.: *wwieżieniu* Gen 42/19, *z wieźniow* Mar 15/6.

W wygłosie przykłady zatraty nosowości przedniej nosówki pojawiają się z reguły w częstym wyrazie *imię*, por. np.: *imie* Gen 35/7.8, 41/51, Ex 18/3, Lev 24/15, Dt 16/6.11, 29/20, Iudic 1/11, 4Rg 15/33, Syr 17/8 itd.

W innych wyrazach wtórne *e* zdarza się sporadycznie, por.: *panne* Ex 22/16, *winnice* (acc.sg.) Lev 25/4, *źwierze* Num 18/16, *faze* Jos 5/10, *nā Salie* (acc.sg.) 1Rg 9/22, *wypetnie* Ps 116/14, *Brzemie* Iz 17/1.

W BibLeop mamy też mnóstwo przykładów oznaczania litery *e* przez *ę* w pozycji nieuzasadnionej fonetycznie (innej niż N), np.: *więłce* Gen 17/6, *odpowiędzieli* Gen 43/7, *młękiem* Ex 3/17, *pięwoćin* Ex 23/16, *wę ʃpotek* Ex 39/16, *czętdzie ʃtego* Num 33/38, *w mięście* Jos 8/17, *iędno* Jos 11/5, *powiędział* 1Rg 4/13, *więku* 1Rg 4/18, *w łąsie* 1Rg 22/6, *śmierci* 2Rg 11/wst., *w mieścięch* 2 Par

⁸⁰ To znaczy wielkopolskiej. W cytowanej już wielokrotnie pracy M. Bargiel znajdujemy to samo określenie w odniesieniu do wymowy rozszczepionej samogłosek nosowych. Autorka, odnotowując pewien procent przykładów takiej wymowy u pisarzy warszawskich, dodaje, że "jest to zaznaczający się w niewielkim stopniu wpływ wymowy literackiej" (Bar 62). Chodzi o wymowę wielkopolską, ale dlaczego zasługuje ona na miano literackiej już w XVI w., tego nie wiem. Nie była przecież powszechna nawet w dialekcie wielkopolskim.

⁸¹ Świadełstwo druków traktować trzeba z należytą ostrożnością. W przypadku samogłosek nosowych zapisy bez nosowości mogą być po prostu błędami drukarskimi. Nie ma też pewności, komu należy przypisać ewentualne odchylenia w pisowni. Niemniej konfrontując stan, jaki znajdujemy w drukach, ze świadectwem rękopisów, okazuje się, że i w drukach pojawiają się zapisy, które zasługują na uwagę.

34/6, *miejsu* 2 Par 36/wst., *pięrewy* 2 Esdr 6/4, *zâprzędan* Ps 105/17, *nieprâwego* Sap 3/16, *miejsce* Sap 5/22, *wiernemu* Syr 6/15, *Przyacięł* Syr 9/13, *miło sjięrych* Syr 23/16, *cudzego* Syr 23/30, *ięstth* Syr 25/18, *więdząc* Łuk 8/53, *uwięlbion* J 12/16 itd.⁸²

Sporo jest w BibLeop tego typu przykładów i nie wydaje się, że można je wszystkie złożyć na karb błędów drukarskich. Warto podkreślić, że odchylenia w zakresie pisowni samogłosek nosowych dotyczą tylko nosówki przedniej. Nosówka tylna zapisywana jest stale przez *q*. Sporadycznie tylko zdarzają się zapisy wtórnej nosowości *a* przed spółgłoską nosową, por. np.: *potâmie* sz Ex 23/24, *ku potrzebâm* Ex 27/3, *stysjano* Ex 28/35, *w mqnstthuku* Ps 32/9.

W pozycji innej niż -N to zapewne błędy drukarskie, por.: *obiâsnione* 1Rg 14/29, *ofwiâdzczyć* Ps 50/7, *chwâłona* Syr 9/22, *stjâłone* Syr 33/5, *w nâuce* Syr 38/37, *stwiâdectwo* Act 4/33.

Powyższy materiał, przedstawiający odchylenia w pisowni nosówek, zwłaszcza przedniej, w BibLeop warto skonfrontować ze stanem poświadczonym w Bib Radz. Okazuje się, że i w tym, tak bardzo starannym zabytku występują odchylenia w pisowni – i co najważniejsze – dotyczą one wyłącznie nosówki przedniej.

Przykłady odnosowienia pojawiają się w BibRadz niemal wyłącznie w pozycji przed -T, por.: *Przeklectwo* Gen 4/wst., *urzednicy* Gen 41/34, *ku poświeceniu* (= poświęceniu) Num 7/11, *z uciethymi* palcy Iudic 1/7, *bedziem* 1 Esdr 10/4, *bedzie* z 2 Par 6/9, *bedę* Jer 10/18, *bedzie* Jer 36/6.

W pozycji przed L i S takie zapisy są zupełnie wyjątkowe, por.: *wyphyneto* Lev 22/4, *zwyćieftwo* 2 Par 14/wst.

Nie ma wcale przykładów odnosowienia w wygłosie. Sporadycznie trafiają się zapisy z *ę* zamiast *e* w pozycji innej niż -N, por.: *pięrewy* Dt 10/4, *wywiędli* Tren 4/9, *trzębieńca* Syr 20/3.

Nie sposób oczywiście rozstrzygnąć, czy przytoczone powyżej przykłady pochodzą od autorów tłumaczenia, czy raczej od składaczy. Poprzestaśmy zatem na odnotowaniu faktu, że w zabytku tym są najprawdopodobniej ślady zatrzy rezonansu nosowego przedniej nosówki.

Także w BibBud spotyka się odchylenia w pisowni tylko nosówki przedniej. W kilkunastu przypadkach zapisano ją przez *e*.

I tak w pozycji -P, por.: *nieprzystępuie* Lev 21/21.23, *wyftęпки* Ps 51/1, *gotębice* Ct 1/14, *stępuie* J 5/8.

W pozycji przed -T, por.: *kreconey* Ex 26/31, *poświecenia* (= poświęcenia) Lev 8/29.31, *świetemi* Lev 11/45, *świetey* Num 5/9, *pieć* Num 2/23, *bedziećie* Num

⁸² Poza tym uderza ogromna liczba przykładów z wtórną nosowością *e* w pozycji przed spółgłoską nosową.

35/33, *bedzie* [z Dt 28/39, Ps 91/4, *bedzie* Iz 6/13, 4 Esdr 14/24, Gał 6/6, *Przeklęty* Dt 27/23, *pietnaście* 2Rg 9/10, *pietna* [sty 1 Par 24/14, *w rece* 1 Par 20/8, *urzędowi* Jb 34/18 *urzednicy* 1 Mach 2/15, *urzednik* Act 5/24, *światokradca* 2 Mach 4/42, *wziet* Mat 24/40, *wiet* [sze J 5/20.

W pozycji przed -L, por.: *obwinetá* Gen 27/16, *wzieli* Num 17/9, Jos 18/7, *stynetá* Jdt 16/24, *plyneli* [smy Act 21/3.

W pozycji przed -S pojawił się tylko jeden przykład, por.: *kle* [kq (= kłęską) 1 Mach 11/13.

W pozycji wygłosowej odnosowienie zdarza się niemal wyłącznie w wyrazie *imię*, por. np.: *imie* Lev 19/12, Dt 10/20, Jos 15/63, Łuk 11/2. Poza tym wtórne *e* wystąpiło tylko w jednym przykładzie, por.: *ziemie* (acc.sg.) Num 14/38.

Należy podkreślić, że nie ma w BibBud przykładów hiperpoprawności, tzn. zapisów z wtórną nosowością *e*. Nawet w pozycji przed spółgłoską nosową taka pisownia *e* pojawia się zupełnie wyjątkowo, por.: *ciąń* Jb 3/5, *odgmnie* Mar 7/6.

Możliwe, że niektóre z przytoczonych zapisów są po prostu drukarskimi pomyłkami, ale z pewnością nie wszystkie. Można chyba powiedzieć, że w BibBud są ślady mieszanej wymowy *ę* w dialekcie mazowieckim – zjawiska, o którym pisał Kuraszkiewicz, że jego początki przypadają na połowę XVI w. (por. Kurasz Poch 71).

W BibWuj przykłady odnosowienia przedniej nosówki są całkiem wyjątkowe. Są to trzy przykłady w pozycji przed T, por.: *w rzedzie* ludic 5/20, *bedziecie* Act 1/5, *bedzie* Act 2/21 oraz jeden zapis w pozycji przed L, por.: *uwinetá* Łuk 2/7. Poza tym są też nieliczne przykłady z wtórnym *ę* w pozycji innej niż -N, por.: *fwęgo* Lev 19/3, *przepomnię* Ps 118/93, *Lemię* [sze Iz 2/4, *bę* [spiecznie Jer 33/16, *więczy* 1 Kor 11/20, *ię* [st ib. Możliwe, że zapisy z wtórnym *ę* są drukarskimi błędami. Jeśli nie, to mamy tu do czynienia z ingerencją małopolskiego korektora lub składacza.

Podsumowując wypada stwierdzić, że w drukach 2. poł. XVI w. znajdujemy ślady, będące odbiciem rozwoju samogłosek nosowych w XVI w.⁸³ Są więc przykłady świadczące o żywej, zwłaszcza w dialekcie wielkopolskim, tendencji do wymowy rozłożonej nosówek. Dlatego nie jest sprawą przypadku, że sporo zapisów potwierdzających taką wymowę spotykamy w wielkopolskiej BibWuj. Natomiast w innych drukach są dość liczne zapisy, które przemawiają za dialektycznym zjawiskiem zatraty rezonansu nosowego przedniej nosówki. Oczywiście w jednym i drugim wypadku są to tylko ślady – korektorskie przeoczenia, czasem świadectwo cechy językowej składacza.

⁸³ Denazalizację nosówki przedniej (wymowa *reka*) u Sieradzanina Bielskiego stwierdził P. Zwoliński (Zwol 74-75). Ślady odnosowionej wymowy *ę* widoczne są, zdaniem Kuraszkiewicza, u J. Kochanowskiego (Kurasz Poch 83).

XVI-wieczne tendencje w rozwoju samogłosek nosowych nie miały wpływu na ustalenie się zasad ich pisowni. Norma językowa w tym zakresie ukształtowała się na początku XVI w. na podstawie XV-wiecznego stanu samogłosek nosowych w dialekcie wielkopolskim.

7. Rozwój kontynuantów *sr', *zr', *žr'

Prasłowiańskie grupy *sr', *zr', *žr' rozwinęły się na gruncie polskim, niezależnie od podłoża dialektalnego, w *šrz*, *žrz*⁸⁴. Stan taki utrzymywał się mniej więcej do połowy XV w. Dalszy rozwój grup *šrz*, *žrz* nastąpił w 2. poł. XV i w XVI w. Efektem tego rozwoju było wyodrębnienie się dwóch lub więcej równoległych kontynuantów poszczególnych grup, z tym że ich postaci zróżnicowane były zależnie od podłoża dialektalnego (por. Śmiech Roz 119).

Na podstawie rękopiśmiennych zabytków 1. poł. XVI w. M. Bargiel stwierdziła, że "w Wielkopolsce grupa *žrz* w pozycji śródgłosowej uległa rozsunięciu w *jžrz* ≥ *jrz* i zapanowała tu wymowa *ujrzał*, *dojrzaly* itp.; dotyczy to także grupy *šrz*, która w pozycji śródgłosowej także przechodzi w *jšrz* (*jrz*), np. w *Żołtarzu Wróbla* mamy, obok 100% wymowy *ujrzał*, *ujžrzał* – 75% wymowy *pojšrzód*, *pojšrzodek* przy 25% wymowy *pošrzod*, *pošrzodek* (...) Na Mazowszu ścierają się różne tendencje, w wyniku których występują obocznie grupy *žrz*, *jžrz*, *jrz*, *žr*, a także *šr* obok *šrz*. W Małopolsce wyrazem pogłębiania się nowej tendencji rozwojowej są liczniejsze niż w XV w. grupy *žr* (83 przykł. w Rozm) oraz *šr*, a nawet powstałe w wyniku przestawki – *rž*" (Bar 100).

Z monografii Śmiecha wynika, że druki 2. poł. XVI w. nie poświadczają dialektycznego zróżnicowania kontynuantów *šrz*, *žrz*. Autor pisze, że w tekstach tych "niezależnie od pochodzenia ich autorów, ustala się mniej więcej jednolity typ kontynuantów: *šrz* (*šroda* i pochodne), *šrz*, potem coraz częstsze *šr* lub *sr* (*srebro* i pochodne), *žrz* (*žrenica*), *-žrz-*, *-jžrz-*, potem również *-jrz-* (*ujrzeć*, *dojrzaly*), *žrz* (*žródło*, *žrebię*) i *žrz* (*požreć*)" (Śmiech Roz 120). Nie podzielam w pełni tej opinii. Jednolity obraz kontynuantów omawianych grup przedstawiają t y l k o druki krakowskie⁸⁵. Druki, które ukazały się w 2. poł. XVI w. poza Krakowem dobrze poświadczają dialektyczne zróżnicowanie rozwoju grup *šrz*, *žrz*. Przed-

⁸⁴ Rozwój tych grup w historii polszczyzny oraz ich kontynuanty we współczesnych gwarach polskich przedstawił W. Śmiech (*Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sr', *zr', *žr'*. Łódź 1953).

⁸⁵ Wnioski Śmiecha opierają się na analizie druków krakowskich. Poza tym autor nie wykorzystywał obszerniejszych zabytków w całości (por. Śmiech Roz 15) i niejednokrotnie nie dysponował pierwodrukami. Np. podając kontynuanty grup *šrz*, *žrz* u Skargi, opiera się na wydaniu krakowskim *Żywotów świętych* (1615).

stawiam to na przykładzie wybranych tekstów – zróżnicowanych ze względu na pochodzenie autorów (i miejsce druku).

W i e l k o p o l s k a

W *Postylli mniejszej* J. Wujka, wydanej w Poznaniu (II 1582), grupa *sr´ reprezentowana jest w nagłosie przez *szr*, por. np.: *szrebrnikow* (II 30), *szrebrnych* (II 114), *szrodę* (II 120, 123), natomiast w śródgłosie przez *-jśr-*, rzadziej przez *-jśr-*, *-śrz-*, np.: *poyszrod* (II 14, 22), *poyszrodku* (II 22), *poyszrodka* (II 24, 25), *poyszrednik* (II 28), *pośzrednika* (II 35, 44), *poyszrod* (II 46) itd.

W krakowskim wydaniu *Postylli* (1590) kontynuanty grupy *sr´ wyglądają inaczej. Grupę *szr-* w wyrazie *srebro* i pochodnych (por. wyżej) zastąpiono przez *śr-*, natomiast w formach typu *środa* i pochodnych śródgłosowe *-jśr-*, *-jśr-* poprawiono na *-śrz-*.

Kontynuanty poświadczane w krakowskiej *Postylli* znajdujemy też w BibWuj (Kraków 1599). Grupa *sr´ w typie *środa* i pochodnych realizowana jest stale – w nagłosie i śródgłosie – przez *szr*, por. np.: *pośzród* Gen 2/9, *śzronu* Ex 16/15, *śzredni* Num 16/47, *pośzrodka* Jos 3/10, *pośzrednikiem* Iudic 11/10 itd. Tylko raz w całym tekście pojawiła się grupa *-śr-* (*pośrod* Dt 23/14) i dwa razy – zdradzająca wielkopolskie pochodzenie tłumacza – grupa *-jśr-* w formach: *poyszród* 3Rg 7/8, *poyszrodka* 4Rg 9/2.

W wyrazie *srebro* i pochodnych stale występuje w BibWuj grupa *śr* (może też *sr*, bo zapisywana przez *śr*), np.: *śrebrá* Gen 13/2, *śrebrny* Gen 44/2, *śrebrników* Gen 45/22 itd. Z grupą *szr-* pojawił się tylko jeden przykład – *Szrebrnik* Act 19/24.

Kontynuant grupy *zr´ w poznańskim wydaniu *Postylli* zapisywany jest przez *-jżr-* (w nagłosie *żrz-*), por. np.: *dojżrzyćie* (II 14), *zajżrzeli* (II 16), *Pojżrzyże* (II 18), *ujżrzyćie* (II 22), *ujżrzawśzy*, *wejżrzał* (II 22), *przejżrzeniu* (II 25) itd. Pisownia taka świadczy raczej o normie poznańskiej drukarni niż o wymowie pochodzącego z północnej Wielkopolski Wujka. Właściwą temu autorowi była zapewne wymowa typu *ujrzał*⁸⁶. Warto w tym miejscu dodać, że w krakowskim wydaniu *Postylli* zachowało się sporo zapisów z grupą *-jrz-* (w wydaniu poznańskim odpowiadają tym formom przykłady z grupą *-jżr-* (np. w wyd. 2. z *przejżrzenia*, *ujżrzawśzy*, *ujżrzyćie...*, a wyd. 3. – z *przejżrzenia*, *ujżrzawśzy*, *Ujżrzyćie*).

⁸⁶ W dzisiejszych gwarach północnej Wielkopolski panuje wymowa *ujrzał*. Por. mapę kontynuantów omawianych grup w Śmiech Roz 164.

O wymowie *ujrzał* właściwej Wujkowi świadczyłaby też znaczna część Bib Wuj NT. W tekście tym, mimo że ukazał się w Krakowie⁸⁷, poczynając od Mt 18/31 do Łuk 5/27 stale występuje grupa *-jrz-*, np.: *uyrzaw* [szy Mt 18/31, *poyszaw* [szy Mt 19/26, *uyrzał* Mt 20/3, *przeyszeli* Mt 20/34, *uyrzaw* [szy Mt 21/19.20.38, *uyrzę* Mt 24/30 itd. W pozostałej partii tekstu konsekwentnie zapisywana jest grupy *-jżrz-*.

W BibWuj grupa *zr' kontynuowana jest przez *-jżrz-* (wyjątkowo w postaci *-jzrz-*), np.: *ná weyżrzeniu* Gen 3/6, *uyzrzał* Ex 2/13, *uyżrzyz* Ex 33/23, *weyżrzę* Lev 26/9, *podeyżrzenia* Num 5/14, *záyżrzał* Dt 28/54 itd. Jest to pisownia zgodna z normą krakowskiej drukarni. Zupełnie wyjątkowo trafia się w tym tekście grupa *-jrz-* (zapewne przeoczenie korektora). Wymieniam wszystkie przykłady: *podeyrzzenia* Num 5/18.25.29, *zayrzyz* Num 11/29, *weyrzał* Num 12/10, *uyrzeli* Iudic 1/24.

Nietypową, poświadczoną tylko jednym przykładem, formą w BibWuj jest *uyżryaw* [szy Act 9/40.

W typie *dojrzały* *zr' reprezentowane jest w tym zabytku przez grupy *-żrz-*, *-jżrz-*, por. np.: *škorożrzáté* Num 13/21, *niedoyżrzáté* Ct 2/13, *škorożrzáły* owoc przed *doyżrzátóścíą* Iz 28/4 itd.

Kontynuancem *zr' jest stale grupy *żrz-* w formach *źródło*, *żrebię*, np.: *żródłá* Gen 7/11, *żródéł* Ex 15/27, *żródłá* Lev 11/36, *żrębcah* Iudic 10/4, *żrębię* Jb 11/12 itd. oraz grupa *żrz-* (wyjątkowo *żr-*) w typie *żreć*, *pożreć*, np.: *pożrze* Ex 10/12, *żrzęcy* (ogień) Lev 6/10, *pożrzemy* Prov 1/12, *pożrzę* Iz 9/12 itd.

M a z o w s z e

Doskonałym świadectwem różnic, jakie pod względem kontynuantów grup *śrz*, *żrz* istniały w 2. poł. XVI w. między poszczególnymi dialektami, jest BibBud. Mamy tu partie tekstu, które zaświadczenia konsekwentnie mazowieckie kontynuanty wymienionych grup i takie, w których występują tylko kontynuanty zgodne z normą krakowską.

Normalnymi kontynuancami *śrz* w formach typu *środa* i pochodnych, występującymi w całym tekście BibBud, są grupy *śr*, *śrz*. Przykłady na *śr*: *pośrodku* Gen 1/6, Jos 4/3, 2 Par 20/14, *wpośrodku* Ex 3/20, *na środ* Ex 11/4, *środka* Ex 14/23 itp.; dla *śrz*: *pośrzod* Gen 2/9, *śrzodkiem* Ex 14/29, *pośrzodku* Num 27/4, Iudic 1/28, *wśrzednich* 1Rg 2/33 itd. Natomiast w pierwszej partii tekstu (do początkowych rozdziałów Księgi Ezechiela) – obok wymienionych już grup – występują: *-jśrz-*, *-jśr-*, np.: *poyśrodku* Ex 2/5, *poyśrzodku* Ex 15/19, *poyśrodku* Ex

⁸⁷ Zapewne nie bez znaczenia jest tu fakt, że oba dzieła Wujka (3. wyd. *Postylli* i Nowy Testament), zachowujące sporo przykładów pisowni typu *ujrzał*, wyszły z tej samej oficyny drukarskiej A. Piotrkowczyka (może składacz pochodził z północnej Polski).

23/25, *pośrodku* Ex 25/8.22, *wpośrodku* Ex 28/32, *pośrodku* Ex 29/45, Lev 16/16, *pośrodku* Lev 17/4 itd. aż do przykładów: *pośrodku* Ez 1/4 (2r.), 1/5, 8/11. Dalej form tych już nie ma. Do końca tekstu zaświadczone są tylko grupy *śrz*, *śr*.

W wyrazie *srebro* i pochodnych występuje grupa *śr* (czasem zapisywana przez *fr*, więc może *sr*). Sporadycznie pojawia się też *śrz*, por. np.: *śrebro* Gen 13/2, *śrebrników* Gen 20/16, *śrebrne* Ex 3/22, *śrebrnego* Ex 12/35, *pośrzebrzoney* Ps 68/13 itd.

W przypadku kontyuantów grupy *zr' w śródgłosie obserwujemy kolejną niejednorodność w BibBud. W niektórych partiach niemal wyłączna jest grupa *-jrz-*, w innych występuje przede wszystkim *-jzrz-*. W szczegółach przedstawia się to następująco:

1. początkowe Księgi (do Ester włącznie) zaświadczenia tylko grupę *-jrz-*⁸⁸, np.: *ujrzał* Gen 2/19, *weyrzał* Gen 4/5, *poyrzeli* Gen 18/16, *záyrzeli* Gen 47/12, *weyrzał* Ex 14/24, *ujrzał* Lev 9/24, *nienayrzęć* Lev 19/17, *podeyrzienia* Num 5/25, *weyrzienie* Iudic 8/18, *weyrzyfz* 1Rg 1/11, *ujrzał* 3Rg 18/39, 4Rg 16/12, *poyrzał* 1 Par 21/21, *ujrzyćie* 2 Par 20/17, *poyrzenie* Est 2/2.

2. w dalszym ciągu kontyuantem *zr' jest grupa *-jzrz-*⁸⁹, np.: *ujrzy* Jb 20/9, *Weyrzy* Jb 34/5, *weyrzał* Ps 31/7, *nienayrzy* Prov 13/24, *Weyrzałem* Eccli 2/11.12, *obeyrzy* sje Iz 17/7, *weyrzałem* Jer 4/23, *ujrzy* Ez 12/13, *weyrzaŁEM* Oz 14/9, *nayrzałem* Am 5/21, *ujrzał* Jon 3/10, *poyrzę* Hb 2/1, *ujrzałem* Zach 1/18 itd.

W tej partii przekładu sporadycznie pojawia się też grupa *-jzr-*. Podaję wszystkie zapisy: *obeyrzy* sje Jb 5/1, *ujzreć* Jb 7/7, *ujzrawfzy* Ez 1/28, *ujrzał* Dn 10/16, *ujrzałem* Oz 9/10.

3. W Księgach apokryficznych i Nowym Testamencie znowu typowym kontyuantem *zr' jest grupa *-jzr-*, np.: *zayrzęć* 4 Esdr 2/28, *weyrzyfz* Tb 3/3, *weyrzał* Jdt 4/11, *weyrzienia* Sap 17/4 itd.

Obok *-jzr-* występuje tu też, choć znacznie rzadziej, grupa *-jzrz-* i już zupełnie wyjątkowo *-zr-*, np.: *podeyrzienia* 2 Mach 4/34, *ujzrzeli* Mt 2/11, *nienayrzy* J 3/20, *przezrałem* J 9/11, *przezrawfzy* Ef 1/5, *ujrzał* Ap 12/13 itd.

Grupa *zr' w typie *dojrzały* poświadczona jest w BibBud przez *-jzr-* (*dojrzałe* iągody Gen 40/10, *dojrzewały* Num 13/20), *-zrz-* (*dozrzałe* Num 17/8), *-zr-* (*niedożrały* Sap 4/5).

⁸⁸ W tej partii przekładu występuje, poza grupą *-jzr-*, jeden zapis w postaci *ujrzał* 1 Par 21/20, który jednak trzeba chyba uznać za błąd.

⁸⁹ Grupa *-jzr-* zaświadczona jest w tej części tekstu tylko dwoma przykładami: *ujzrawfzy* Jb 6/21, *ujzrzę* Jon 2/4.

Grupa *zr' w typie *źródło*, *źrebię* kontynuowana jest przez *zrz-*, *zr-*, np.: *zrzodła* Gen 7/11, *zrodła* Gen 16/7, *ze zrebięty* Gen 32/15, *zrzebcą* Gen 49/11, *zrzodeł* Ex 15/27, *zrodła* Jos 18/15; a w typie *źreć*, *pożreć* przez *źrz-* (wyjątkowo *zrz-*) i *źr-*, np.: *pożrze* Jb 20/26, *ze źrą* (lud moy) Ps 14/4, *pożrzeć* Prov 20/25, *pożże* (!) Iz 10/17, *pożrze* Jer 46/10 itd.

Podsumowując opis kontynuantów *sr', *zr', *zr' w BibBud trzeba stwierdzić, że występuje tu duża różnorodność grup. Wymowa typu *pojśrzd* || *pojśrod* dokumentuje rozwój *-sz-* charakterystyczny dla dialektu mazowieckiego. Zauważmy, że rękopisy 1. poł. XVI w. przykładów z grupą *-jśrz-*, *-jśr-* jeszcze nie mają. Spotykamy je dopiero w drukach 2. poł. XVI w. u autorów północnopolskich, por. np. u Skargi: *poyszrednikiem* (SkarJedn 305), *weyszrodku* (SkarŻyw 85). Mazowieckim kontynuantem *zr' jest *-jrz-*. Świadczy o tym nie tylko BibBud, ale też np. Skargi *O jedności Kościoła Bożego* (Wilno 1577), por.: *nie weyrzy* 25, *podeyrzane* 32, *zayrzeli* 41, *podeyrzanego* 100, *uyrzał* 482, *uyrzawszy* ib., itd.

Małopolska

W BibRadz grupa *sr' w formach typu *środa* poświadczona jest (w nagłosie i śródgłosie) przez *śrz*, np.: *pośrzdoku* Gen 2/9, *pośrzd* Ex 3/4, *śrzdkiem* Ex 14/16, *pośrzdoku* Num 35/5 oraz *śr*, np.: *pośrod* Gen 3/3, *średnie* Gen 6/16, *wpośrod* Lev 25/33, *pośrodoku* Dt 19/19 itd. Dodać trzeba, że w całym zabytku licznie zaświadczone są przykłady z grupą *śr*. Podobnie jest w małopolskich rękopisach 1. poł. XVI w. Widać więc, że norma krakowska, preferująca grupę *śrz* (por. BibWuj) nie odpowiadała żywej w dialekcie małopolskim tendencji do wymowy *śr*.

W wyrazie *srebro* i pochodnych też występuje w BibRadz grupa *śr*, np.: *śrebrá* Gen 24/35, *śrebrny* Gen 44/2, *śrebrnych* Ex 11/2; 20/23, *śrebrnikow* Jos 24/32 itp. Sporadycznie pojawia się pisownia *śr*, możliwe zatem, że w tych przykładach poświadczona jest grupa *sr*, np.: *śrebrze* Gen 13/2, *śrebro* 3Rg 7/51, *śrebrne* 1 Par 18/10, *śrebrnikow* Ct 8/12. Zupełnie wyjątkowo trafia się grupa *śrz*, por.: *śrebrnych* Ex 3/22.

Dość nieoczekiwanie przedstawiają się kontynuanty *zr' w BibRadz. Otóż ogromną liczbą przykładów poświadczona jest w tym zabytku grupa *-jzr-*, np.: *weyżreniu* Gen 3/6, *uyzrą* Ex 10/28, *uyzrawszy* Ex 34/30, *uyrzy* Lev 13/10, 14/44, *Weyzrę* Lev 26/9, *zayzreć* Dt 28/54, *uyzreli* Jos 8/20, *uyzrał* Iudic 11/35, 2Rg 11/2, *uizrał* 3Rg 18/43, *weyżrawszy* 1 Par 21/21, *uyzryjz* Jb 2/5 itd. Znacznie rzadziej występuje grupa *-jzr-*, np.: *pożyry* Gen 13/14, *weyżrał* Ps 14/3, *pożyrał* Ps 53/3, *weyżry* Iz 64/9, *obeyżry* się Iz 17/7.8, *weyżrenie* Ez 1/13.16.28 itd. Poza tym spotykamy grupy: *-jzrz-*, *-jzrz-*, np.: *nā weyżreniu* Gen 2/9, *doyzrzy* Gen 37/14,

uzyrzał 2Rg 24/17, 4Rg 4/32, *uzyrzawszy* 2Rg 10/14, 4Rg 9/17, *przezyrzeli* 4Rg 6/20 itd., *weyźrzał* Gen 6/12, *zayźrzeni* Gen 37/11 *weyźrzenia* 2 Mach 15/12, *podeyźrzenia* 2 Mach 4/34, *uyźrzy* Oz 5/13. Nieliczne są też przykłady z grupą *-jrz-*, np. *ná weyzerzeniu* Gen 12/11, Est 2/7, *podeyźrzaney* Num 5/wst, *podeyźrane* ib., *uzyrzawszy* 1Rg 17/42, 4Rg 16/10, Jb 6/21, *uyrzy sie* 2Rg 3/13 itp.

Zupełnie wyjątkowo pojawiają się grupy: *-źr-*, *-zr-*, *-źrz-*, *-zrz-*, por.: *na weźreniu* Gen 24/16, *uzrał* Gen 33/10, 4 Ezdr 10/30, *poźrzał* Gen 12/11, *wezrenie* Ct 5/15.

Grupy: *-jzr-*, *-jźr-*, *-jźrz-*, *-zr-*, *-źrz-* występują też w formach typu *dojzrzały*, np.: *dojzrałte* Num 17/8, Jb 15/33, *dojzrały* (owoc) Iz 16/9, *dojzreć* 4 Esdr 4/4, *dojzrewały* Num 13/21, *dojźrzał* Ap 14/18, *niedożrały* Sap 4/5, *doźzrałte* Nach 3/12.

Różnorodność form widać też w zakresie kontynuantów grupy **zr'*. W typie *źródło*, *źrebię* występują grupy: *źrz-*, *zrz-*, *źrz-*, np.: *źrzebięta* Gen 32/15, *źródłem* Gen 49/22, *źródłá* Joz 15/9.15, Prov 5/16, Jer 51/36, *zrodł* Dt 33/13, 4 Esdr 2/19, *zrodłó* Ps 36/10, *źródle* Jud 12/7, *źródłá* Sap 11/8; oraz *źr-*, *zr-*, *źr-*, np.: *źródłó* Gen 21/19, *źródłá* Jer/wst, 6/7, *zrodłó* Gen 26/19, *ku zrodłu* Joz 18/15, *zrodłá* Ps 84/7, *źródłá* Ps 87/7, 4 Ezdr 16/61.

W typie *źreć*, *poźre* występują grupy: *-źrz-*, *zrz-*, np.: *zeźrze* Iz 31/8, *poźrze* Jer 46/10.14, *zeźrze* Gen 49/27, *poźrze* Job 5/5 oraz *źrz-*, *źr-*, np.: *zeźrzeć* Gen 41/21, *poźrze* Dt 5/25, Job 18/13, Ez 7/15, *poźrz* Lev 26/22, Ex 10/12.

Powstaje pytanie, czy BibRadz daje rzeczywisty obraz kontynuantów grup *śrz*, *źrz* w dialekcie małopolskim 2. poł. XVI w.? Pytanie to rodzi się przede wszystkim w związku z kontynuantem **zr'* w postaci *-jzr-*, licznie w tym zabytku zaświadczonej, a ocenianej dotąd jako "wyjątkowy dialektyzm". W. Kuraszkiewicz tak pisał: "U Grzegorza Pawła z Brzezin spotkałem nie notowaną dotąd w historii i geografii tych połączeń postać: *pozry*, *pozrycie* imper., *podeyźraną*, *uzyrysz* obok form literackich i mazowieckich: *podeyźrenie*, *weyry*, *wodę z źródł*, *źródłem*. Jest to wymowa *-jzr-*: *pojzry*, *pojzrycie*, *podejzrana*, *ujzrysz*, rozwinięta przez całkowitą dysymilację grupy *-źrz-* po samogłosce, podczas gdy znane dotąd przykłady małopolskie typu *uźrał* lub mazowieckie i wielkopolskie typu *ujzrał* przedstawiają dysymilację częściową. Ten wyjątkowy dialektyzm Grzegorza Pawła stanowi pośrednią, przejściową, ale najbardziej rozwiniętą fonetycznie wymowę między Małopolską a Mazowszem" (Kurasz Poch 113-114)⁹⁰.

Świadczenie BibRadz poddaje w wątpliwość wyjątkowość grupy *-jzr-*. Przemawia też za tym, że jest to kontynuant małopolski. Przypomnę, że kilka przykładów z grupą *-jzr-* wystąpiło w "małopolskiej" części BibBud. Sporadycznie zapisy

⁹⁰ Na wyjątkowość grupy *-jzr-* u Grzegorza Pawła z Brzezin zwróciła też uwagę M. Karpluk w książce *O języku Macieja Strykowskiego...* s. 30). Autorka przytacza formę *obeizrała*, poświadczoną u Seklucjana dodając, że Rospond czyta zapisaną grupę *-jzr-* jako *-jźrz-*. Grupa *-jzr-* traktowana jest jako osobliwa także w SP XVI w. Notując formy: *dojzrewać* (por. hasło *doźzrewać*), *dojzreć* (hasło *dojźreć*) z BibRadz, Słownik za każdym razem podaje dokładną lokalizację.

z tą grupą zdarzają się też w BibLeop. Wydaje się zatem, że pisownia typu *ujzrał* w BibRadz jest świadectwem faktycznego rozwoju grupy *źrz* w dialekcie małopolskim, przynajmniej na pewnym jego obszarze.

Dodatkowym i ważnym argumentem za wiarygodnością świadectwa BibRadz jest stan w niektórych dzisiejszych gwarach małopolskich. W. Śmiech we wspomnianej już monografii pisał: "Na przełomie XV i XVI w. pojawia się na terenie Małopolski środkowej kontynuans -*źr-*, powstały wskutek dysymilacji grupy -*źrz-*, i występuje on dalej w języku ludowym wobec literackiego -*źrz-*, -*źrz-*, *źrz-* albo w tej postaci, z jaką spotkaliśmy się na pocz. XVI w. (tzn. -*źr-*), lub w postaci zmodyfikowanej przez rozsuniecie artykulacji, a więc -*źr-* lub -*zr-* [...] W dzisiejszych gwarach Małopolski środkowo-wschodniej spotykamy te same kontynuansy - *źr-*, -*źr-*, -*źr-*, -*zr-*. Wskazuje to również na to, że dzisiejszy stan jest nieprzerwaną i niezmienną kontynuacją stanu z XVI, XVII w." (Śmiech Roz 145).

W rękopiśmiennych zabytkach 1. poł. XVI w. form typu *ujzrał* nie ma (por. Bar 99). Śmiech notuje grupę -*zr-* dopiero w zabytkach XVII-wiecznych⁹¹ – w rękopisach (*Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa*) i drukach (*Polska satyra mieszczkańska*) (Śmiech Roz 68, 74). Polegając na świadectwie BibRadz można powiedzieć, że grupa -*zr-* już w połowie XVI w. upowszechniona była na pewnym obszarze dialektu małopolskiego⁹².

Ciekawie przedstawia się stan kontynuansów omawianych grup spółgłoskowych w BibLeop.

Grupa *śrz* w typie *środa* i pochodnych zapisywana jest przez *śrz* (||*śr*), por. np.: *pośrzodku* Gen 3/3, *śrzodek* Ex 3/1, *pośrzodkiem* Ex 15/19, z *pośrzodku* Lev 18/29, z *szrodku* Lev 20/3.6, z *poszrodku* Lev 20/6, w *pośrzodku* Lev 20/3, w *pośrodku* 2. Esdr 4/22, *średniq* 4 Esdr 11/33 itd.

W typie *srebro* i pochodnych grupa *śrz* kontynuowana jest przez *sr*, *śr* (najczęściej występuje pisownia *śr*), por. np.: *śrebrnych* Gen 20/16, *śrebrny* Gen 44/2, *śrebrne* Ex 26/32, 27/10, *srebrne* Ex 35/24, *śrebrnych* Num 7/84, *śrebrem* 2Rg 8/11. Wyjątkowe są zapisy: z *śrzebrá* Oz 13/2, w *śrzebrze* 1 Mach 15/32.

Grupa *źrz* w formach typu *ujrzeć* ma kilka kontynuansów, z których najliczniej zaświadczona jest grupa *źrz* (zapisywana jako *zrz*, *źrz*, *śrz*, *szr*, *źrz*, co wiąże się z dość niekonsekwentną grafią tego zabytku).

⁹¹ W Modlitwach Wacława (1482) znalazł Śmiech jeden zapis z grupą -*zr-* (*przezrzal*), uznał jednak, że jest to zapewne błąd kopisty. Por. Śmiech Roz 35.

⁹² BibRadz ukazała się drukiem w 1563 r.

Dla przykładu: *uzrzq* Gen 12/12, *wezrzy* Gen 15/5, *weszenia* Gen 29/17, *uzrzaw f sy* Ex 2/6, z *pośrzenia* Ex 23/30, *uźrzał* Ex 32/19, *obeźrzeć* Lev 13/13, *uźrzał* Num 22/31, *uzrzeliście* Dt 5/23 itd.

Licznie zaświadczona jest też grupa *-jźrz-* (*-jzrz-*). Ciekawe jednak, że w pierwszej partii BibLeop pojawia się ona zupełnie wyjątkowo⁹³, a regularnym kontynuantem **zr'* staje się dopiero poczynając od 1. Księgi Królewskiej (obocznie z *-źrz-*). Por. np.: *uźrzeli* 1Rg 6/13, *weyźrzał* 1Rg 9/16, *poźrzał* 1Rg 9/16, *uźrzaw f sy* 1Rg 13/6, *poźrzenia* 1Rg 16/7, *weyźrzał* 1Rg 17/42 itd.

Zastanawia, dlaczego grupa *-jźrz-* pojawia się dopiero od pewnego miejsca w BibLeop? Wygląda na to, że tekst był poprawiany, ale korektą nie objęto pierwszej partii przekładu. Przyjmując, że grupa *-jźrz-* pojawiła się w tym zabytku wtórnie w wyniku czyjejś ingerencji (redaktora, korektora, czy składcza), trzeba stwierdzić, że pod względem kontynuantów **zr'* BibLeop reprezentuje stan dawniejszy (XV w.). Byłby to może ślad, że BibLeop jest zmodernizowaną wersją starszego tłumaczenia.

Poza wymienionymi grupami: *-źrz-*, *-jźrz-* pojawia się w BibLeop także grupa *-jrz-*, poświadczona niewielką liczbą przykładów. Wymieniam wszystkie: *uźrzyćie* Gen 44/23, Mt 24/15, *nienayrzę* Ex 23/7, *uźrzał* Tb 1/15, Syr 45/22, *poyrzeniu* Jdt 6/12, *uźrzeli* Jdt 10/7, *podeyrzenie* Syr 3/16, w *podeyrzeniu* Syr 9/1, *podeyrzenia* Syr 9/16, *weyrzało* Syr 11/13, *weyrzy* Syr 16/18, *uźrzy* Syr 16/19, 25/19, 31/15, z *poyrzenia* Syr 19/26, *weyrzeć* 2 Mach 1/26, *ku zayrzeniu* 2 Kor 11/14, *uźrzałem* Ap 1/12, *Uźrzaw f sy* Ap 1/17.

Możliwe, że formy te również są rezultatem czyjejś ingerencji, skoro na 20 przykładów w całym tekście 10 przypada na jedną Księgę Syracha.

Wspomniałam już, że w BibLeop występuje grupa *-jźr-* (*-jzr-*). Przykłady z tą grupą są jednak zupełnie wyjątkowe, por.: *uźryaw f sy* 3Rg 13/25, *uźrzałem* Ez 23/13, *uźzreli* 3 Mach 6/2,1, *uźrzałem* Ez 16/8.

W formach typu dojrzały grupa **zr'* kontynuowana jest przez *-źrz-* (*-śrz-*), *-zrz-*, np.: *źrzâte* Num 13/21, *nieźrzata* Iz 18/5, *doźrzáłościq* Iz 28/4, *źrzatq* Ez 18/2, *dośrzatq* Gen 40/10, *niedoźrzâte* Sap 4/5.

Dwoma przykładami poświadczona jest grupa *zdrz*, por.: *uzdrzátq* (fig) Mich 7/1, *dozdrzátemu* Nah 3/12.

Kontynuanty grupy **zr'* w BibLeop zapisywane są w postaci *zrz*, *źrz*, *zr*, *źr*, np.: *zrzebiqtki* Gen 32/15, *Żzrodłá* Gen 7/11, *poźrze* Dt 28/51, *źrzeć* Lev 26/29, *zrodło* Prov 13/14, *Zrodła* Iz 19/6, *źródłem* J 4/14 itp.

Konfrontując stan kontynuantów *śrz*, *źrz* poświadczony w drukach z materiałem rękopiśmiennym 1. poł. XVI w., stwierdzić trzeba, że:

⁹³ Por.: *poźrzał* Gen 19/28, *poźrzę* Ex 12/13, *poźrzeli* Ex 16/10, *weyzrzy* Num 12/12, *uźzreli* Iudic 14/11.

1. druki 2. poł. XVI w. poświadczają dialektyczne zróżnicowanie kontynuantów tych grup. W tekstach tych znajdujemy wszystkie grupy występujące w rękopisach 1. poł. XVI w.⁹⁴;
2. druki 2. poł. XVI w. dokumentują dalszy rozwój omawianych grup. I tak w drukach mazowieckich występują kontynuanty *śrz* w typie *środa* i pochodnych w postaci grup *-jśr-*, *-jśrz-*, o których na podstawie rękopisów 1. poł. XVI w. można powiedzieć, że występowały w tym okresie tylko w Wielkopolsce i Sieradzkim (por. Bar 99). Natomiast dla dialektu małopolskiego poświadczają BibRadz nowy kontynuant grupy *źrz* w postaci *-jzr-*, *-jźr-*.

W drukach krakowskich 2. poł. XVI w. panuje norma *śrz-*, *-śrz-*, *źrz-*, *-jźrz-*. M. Bargieł stwierdza, że "w drukach zwyciężył typ zachodniopolski, bo był zgodny z czeskim" (Bar 100). Jednak rękopisy 1. poł. XVI w. świadczą, że w Wielkopolsce panowała już wymowa typu *ujrzał* (w *Żołtarzu Wróbla* są tylko 2 przykł. z *-jźrz-* na 67 przykł. z *-jrz-*), *pojśrzód* || *pośrzód*, a w Sieradzkim – *ujrzał*, *pojśrod* || *pośród* (por. Bar 99). Nie takie kontynuanty spotykamy w krakowskich drukach.

Mapa kontynuantów grupy **zr'* w dzisiejszych gwarach pokazuje, że na znacznym obszarze gwar wielkopolskich panuje dziś wymowa *-jźrz-* (z wstawnym *d*), a tylko na północ od Poznania występuje kontynuant w postaci *-jrz*⁹⁵. Warto dodać, że w dzisiejszych gwarach małopolskich grupa *-jźrz-* nie jest poświadczona, natomiast w rękopiśmiennych zabytkach 1. poł. XVI w. pojawiła się tylko w *Modlitewniku Konstancji* (5 przykł.), zabytku zdradzającym silne wpływy czeskie. Zauważmy też, że różnica między krakowską normą *śrz-*, *-śrz-*, *źrz-*, *-jźrz-*, a zachodniopolskimi kontynuantami *śrz-* (*śr-*), *-jśrz-* (*-jśr-*), *źrz-*, *-jrz-* to różnica natury chronologicznej (*-jśrz-* ≤ *sśrz-*; *-jrz-* ≤ *-jźrz-*). Wynika stąd, że normą krakowskich druków stały się kontynuanty *śrz*, *źrz* dawniejsze, z 2. poł. XV w. pochodzące.

8. Przedrostek *na-* || *naj-*

Na temat przymiotnikowo-przysłówkowego przedrostka *naj-* nie ma dotąd wyczerpującego opracowania. Niemniej istnieją w tej sprawie pewne koncepcje. I tak według M. Jędrzejewskiej i Z. Stiebera⁹⁶ przedrostek *naj-* jest małopol-

⁹⁴ Z wyjątkiem grupy *rź*, zaświadczonej w Rozmyślaniu przemyskim (2 przykł.).

⁹⁵ Por. mapę kontynuantów *śrz*, *źrz* w dzisiejszych gwarach w: Śmiech Roz 164.

⁹⁶ *Przedrostki stopnia najwyższego na- i naj- w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*. JP 31:1951 s. 155-158.

skiego pochodzenia. W związku z tym, że formy z *naj-* (||*na-*) poświadczone są w *Psalterzach*: floriańskim i puławskim, uważają oni, że wymowa *naj-* właściwa była niegdyś okolicom Krakowa (może obocznie z *na-*) i dopiero wpływ wielkopolski zdecydował, że przedrostek *na-* stał się powszechną normą. Podobne stanowisko w tej sprawie zajmuje Bargiel. Jej zdaniem "występujący w XIV, XV i XVI w. w zabytkach małopolskich przedrostek *naj-* to w pewnej mierze wpływ języka czeskiego, ale przede wszystkim – przejaw rozwijającej się na pewnych obszarach Małopolski tendencji do wymowy *naj-*" (Bar 107)⁹⁷. Urbańczyk⁹⁸ natomiast utrzymuje, że formy z *naj-* obecne w *Psalterzach* to właśnie efekt wpływu czeskiego, który jednak nie znajdując oparcia w rodzimym dialekcie, nie zdołał przelamać wielkopolsko-małopolskiej normy *na-*. Autor przypuszcza, że przedrostek *naj-* występował w dialekcie mazowieckim, ale ze względu na panującą normę wyzbywali się go pisarze rodem z Mazowsza. Upowszechnieniu się *naj-* w XVII w. sprzyjać miał wpływ polszczyzny kresowej.

Za mazowiecko-ruskim pochodzeniem *naj-* opowiada się Dejna (Dej 210). Przemawia za tym, zdaniem autora, fakt, że przedrostek *naj-* występuje już w XV-wiecznych zabytkach mazowieckich (por. *najświęszemu* w *Rozmowie Mistrza Polikarpa*, *najpirwej* w *Kodeksie Świętostawa*). Najważniejszym jednak argumentem dla Dejny jest zasięg form z *naj-* w dzisiejszych gwarach – "centrum gwar mazowieckich oraz objęte wielu mazowizmami gwary nad Wisłą po Rypin, Toruń, Żnin, Mogilno nie wykazują śladów *na-*, lecz konsekwentnie panuje tu *-naj-*, rzadko *nāj-* (MAGP 150). Mazowieckie obszary *naj-* zlewają się na wschodzie z ukraińsko-białoruskimi terenami występowania tejże postaci przedrostka superlatywów" (Dej 210).

Podsumowując powyższe opinie i mając na uwadze fakty, trzeba stwierdzić, że do połowy XVI w. przedrostek *naj-* występuje w zabytkach małopolskich (obocznie z *na-*), wyjątkowo też na Mazowszu, w zabytkach wielkopolskich nie ma go w ogóle. Sądzę, że zabytki oddają rzeczywisty stan dialektalnego różnicowania pod względem oboczności *na-* || *naj-*, zarysowujący się już w XV w.: w Wielkopolsce *na-*, w Małopolsce *na-* || *naj-*, na Mazowszu *na-* (ze słabymi jeszcze tendencjami do wymowy *naj-*). Druki 2. poł. XVI w. świadczą, że tendencja do wymowy *naj-* w tym czasie objęła swym zasięgiem wszystkie dialekty.

W Bib Wuj jest (obok bardzo licznie zaświadczonych form z *na-*) 27 przykładów z *naj-*, por.:

⁹⁷ Według Bargiel wymowa *naj-* szerzyła się z Małopolski w kierunku północnym (północno-wschodnim). Por. Bar 107. Za hipotezą taką opowiada się Z. Galecki, autor monografii *Stopniowanie przysłówków i przysłówków w historii języka polskiego* (w druku).

⁹⁸ O staropolskim przedrostku *na-/naj-*. JP 32:1952 s. 28-30.

*naylep*szym Gen 47/11, *naygor*szé 4Rg 21/11, *najpiękniey*szégo 2 Esdr 8/15 *naiwys*szému 3 Esdr 9/39.50, Syr 7/11, 34/23, *naywys*szégo Tb 3/24, Ps 56/3, Sap 5/16, 6/4, Syr 7/16, 43/13, 2 Mach 3/21, Łuk 1/32, 22/54, Hbr 3/1, 13/11, *naygor*szą Ps 33/22, *Naywys*szy Ps 45/5, Ps 96/9, 2 Mach 3/10, Mar 15/1, Hbr 9/7, *naywys*zym Ps 82/19, *náypr*awszy Iz 44/2, *naiwys*zé 1 Mach 14/47.

Znamienne, że na 27 przykładów z *naj-* przedrostek ten wystąpił 22 razy w formach przymiotnika *najwyższy*. Prawda, że ten przymiotnik pojawia się dość często w Biblii, ale nie jest to chyba jedyne wytłumaczenie częstości zapisów z *naj-* w tym wyrazie.

Nie ma pewności, że wszystkie formy z *naj-* poświadczane w BibWuj pochodzą od samego tłumacza. O tym jednak, że Wujkowi nie obca była wymowa z *naj-*, świadczy *Postylla mniejsza* tego autora, wydana w Poznaniu (1582), w której też znajdujemy formy z *naj-*, np.: *naywyż*szy (II 22), *naywyż*szym (II 30, 70), *naywyż*zego (II 46), *naypierwey* (II 55), *naywięcey* (II 86), *naywyż*szego (II 106), *naygor*szych (II 132), *naylep*szy (II 134, 149), *naypierw*szą (II 138), *naypierwey* (II 163, 167).

Świadectwem krakowskiej normy językowej jest fakt, że w 3. wydaniu *Postylli* w większości wypadków formy z *naj-* zastąpiono odpowiednimi formami z *na-*, por.:

*naywyż*szego (II 106) – *náwyż*szego (II 98), *naygor*szych (II 132) – *nagor*szych (III 121), *naypierw*szą (II 138) – *napi*erwszą (III 126)⁹⁹. Widać, że formy z *na-* wciąż uchodziły za lepsze, literackie. Obowiązująca norma nie oddawała jednak żywej w języku tendencji do wymowy *naj-*, obecnej także w dialekcie małopolskim. Przedrostek *naj-* zaświadczony jest m.in. u Reja, por. np. w *Postylli*: *najpoczciwszego* (247/24), *najnędniejszy* (244v/38), *najpewniejszy* (244/marg), *najpilniejszy* (165v/1), *najwiętszego* (6v.), *najzacniejszy* (2v), *najmoźniejszy* (7v.), *najnędniejszym* (244v/39), *największym* (ib.), *najzacniejszym* (ib.)¹⁰⁰.

Występuje też *naj-* u Januszowskiego w *Nowym Karakterze*, por.: *naywięt*szą, *naypilniey*, *naipierw*éy, *naywięt*śé, *náik*śtáttnieyśé¹⁰¹.

SP XVI w. poświadczą formy z *naj-*¹⁰²: u autorów z Małopolski – 172 przykł. (J. Lubelczyka – 3, M. Reja – 31, M. Siennika – 12, J. Kochanowskiego – 3, Ł. Górnickiego – 108, J. Januszowskiego – 6, P. Cicklińskiego – 6, A. Paxillus – 2, z Rusi Czerwonej 32, B. Groickiego – 2, J. Leopolicy (Biblia

⁹⁹ Jednak także w 3. wyd. *Postylli* zachowało się kilka przykładów z *naj-*, por.: *naywy*szy (III 22), *naywyż*szym (III 70), *naylep*szy (III 134).

¹⁰⁰ Podaję za: M. R e j. *Dziela wszystkie*. T. 4. *Postylla*. Cz. 1 s. 91. W sumie w *Postylli* występują 29 form z *naj-* (na ok. 400 form z *na-*).

¹⁰¹ Widać, że wymowa *naj-* nie była obca właścicielowi drukarni, w której obowiązywała norma *na-*.

¹⁰² Materiał pochodzi z 1-16 t. SP XVI w. Podaję za: G a l e c k i, jw. Dzięki uprzejmości autora korzystałam z maszynopisu.

1561) – 8, S. Orzechowskiego – 11, J. Wereszczyńskiego – 6, M. Laterny – 2, A. Czahrowskiego – 7); Mazowska – 23 (W. Kuczborskiego – 1, B. Paprockiego – 6, P. Skargi – 3, W. Oczki – 1, S. Sarnickiego – 11, A. Gostomskiego – 1); z Wielkopolski – 156 (S. Murzynowskiego – 1, J. Wujka – 10, M. Czechowica – 2, S. Reszki – 3, P. Artomiusza – 1, S. Grabowieckiego – 3, J. Rybińskiego – 3, S. Karnkowskiego – 2, J. Niemojewskiego – 10, M. Kwiatkowskiego – 2, Grzegorza Pawła – 1, J. Mączyńskiego – 89, A. Frycza-Modrzewskiego – 3, C. Bazylika – 19, M. Powodowskiego – 6, M. Strykowski – 1).

Poza tym formy z *naj-* wystąpiły w *Aktach prawnych miasta Kościerzyny* (1579-97 – 2 przykł.), u M. K. Radziwiłła (1 przykł.) i Sz. T. Turnowskiego (1 przykł.) rodem z Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także u A. Calcina (2 przykł.).

Z powyższych danych wynika, że przedrostek *naj-* najliczniej zaświadczony jest u autorów małopolskich. Tymczasem w BibRadz jest zaledwie kilka przykładów z *naj-* (obok wielokrotnie występującego przedrostka *na-*). Wymieniam wszystkie: *naymnieyſzego* Jer 44/12, *náywięczſzego* ib., *naywięczſzemi* Jer 51/53, *naipierwſze* Ez 44/30, *nayprawdźiwſza* Sap 6/18, *Naywyżſzy* 4 Esdr 8/1, *naywyżſzym* Mt 21/9.

Natomiast BibLeop wyróżnia się na tle innych druków częstotliwością użycia przedrostka *naj-*. W całym tekście mamy ok. 100 przykładów z *naj-* (na ok. 400 przykł. z *na-*). Podaję komplet form z *naj-*: *naywyſſzego* Gen 14/18, *Naywyſzſzego* 2 Mach 2/wst, 7/1,20, Mar 14/47.53.54.66, Łuk 1/31.72, 6/35, Act 25/26, *naywyſſzy* Gen 14/20, 2Rg 22/14, Ps 9/3, 18/14, 92/2, 3 Mach 2/1,1, 6/1,9, Mar 14/1.55, 60/61, 15/3.10.30, Act 7/48, *nailepſſq* Gen 49/15, *nailepſſego* Ex 22/5, *nayczyſtſzego* Ex 25/29.36.38.39, 28/14.36, 39/16, Lev 24/2, 3Rg 10/16, 1 Par 28/17, 2 Par 9/20, *naiczyſtſzym* Ex 30/3, 37/2, 3Rg 6/20, 2 Par 3/4, *naiwiętſzym* Ex 32/30.31, 2 Mach 14/13, 3 Mach 7/1,9, Mt 22/wst, *naiwdzięczniefſzey* Ex 35/28, *nayświętſſe* Lev 2/3, Num 4/25, Mt 22/36, *nayuroczyſtſzy* Lev 23/21, *nayświętſzy* Lev 23/21.36, 3 Mach 3/5,13, 2/2,3, *nayciżſzy* Num 12/3, *nayczyſtſq* Dt 32/14, *nay uprzeymnieyſzego* Dt 33/26, *naywięczſza* Iudic 16/6, *najpoſledniejſzych* 4 Esdr 10/58, Ez 32/23, *nayniecotliwſzego* Est 16/14, *naywięczſzego* Est 16/15, 3 Mach 5/5,10, *naypodleyſſj* Jb 18/21, *naygorſſa* Syr 28/25, *naywyſzſſemu* Iz 14/14, *naywyſzſſych* Iz 41/18, Mar 14/10.43, *naypoſlednieyſſe* Iz 46/10, Jer 23/20, 48/47, *naypoſlednieyſſego* Iz 56/11, *naygorſſych* Jer 23/14, *nayſſyrſſy* Jer 51/58, *naylepſſa* Tren 4/1, *naymilſe* Am 5/11, *Naywyſzſſe* 2 Mach 4/7, *nayokrutnieyſſey* 2 Mach 4/25, *nayhániebniefſzy* 2 Mach 7/34, *naymocnieyſzy* 2 Mach 12/42, *naywyſzym* 2 Mach 14/3, 15/12, *naywiętſzego* 2 Mach 14/31, Act 8/10, *naywiętſzq* 3 Mach 3/5,13, *naywięczſſych* 3 Mach 7/1,9, *naymilſy* Mar 9/7, Rz 12/19, 2 Kor 11/28, *naypierwſſy* 1 Kor 15/23.

W całej BibLeop jest tylko jeden przykład z *naj-* w przysłówku (por. *naywiecey* Act 25/26).

Zwraca uwagę fakt, że w BibLeop pojawiły się nawet 3 zapisy z *naj-* w pozycji przed samogłoską (*nayuroczy* [tʃy, *nayuprzeymniej* [ʃego, *nayokrutniej* [ʃey]). Wiele form z *naj-* świadczy wyraźnie, że tendencja do takiej wymowy musiała być dość silna w 2. poł. XVI w., przynajmniej w dialekcie małopolskim. Fakt, że w innych drukach formy z *naj-* są mniej licznie poświadczone, dowodzi, że wciąż obowiązywała w języku literackim norma *na-*.

Także w BibBud jest zaledwie kilka przykładów z *naj-*, por.: *naywyż* [ʃzego Ps 46/5, *naywyż* [ʃzy Ps 83/18, *nayprawdziw* [ʃza Sap 6/18, *naywyż* [ʃzego Mar 5/7, Łuk 1/28.31.72, *naywyż* [ʃzego Act 16/17, *naywyż* [ʃzq 2 Kor 3/10.

Formy z *naj-* występują też w drukach innych autorów rodem z Mazowsza, np. u Skargi, por.: *naypierw* [ʃze (Skar Jedn 114), *naymniej* [ʃzy (Skar Jedn 132), *naywyż* [ʃzy (Skar Jedn 147, 293), *naywyż* [ʃzego (Skar Jedn 202, 208, 293), *naywyż* [ʃzemu (Skar Jedn 292)¹⁰³.

Świadectwo druków 2. poł. XVI w. przekonuje, że tendencja do wymowy *naj-* musiała być w tym czasie dość silna i że objęła swym zasięgiem wszystkie dialekty. Fakt, że w niektórych, bardziej starannych drukach krakowskich (i nie tylko, por. BibRadz) znajdujemy niewiele przykładów z *naj-* tłumaczy się obowiązującą normą. Ciekawe, że norma *na-* utrzymywała się w XVI w. wbrew wzorom obcym (np. języka czeskiego). Jest to jeszcze jeden przykład, że norma języka literackiego 2. poł. XVI w. kontynuowała niejako normę języka ogólnego, wypracowaną w w. XV.

9. Rozwój grup *ir, yr*

W drukach 2. poł. XVI w. pojawiają się przykłady z grupą *ir* ($\parallel$ *irz*) w formach typu *pirwszy*, *twirdza*, *wirzch* (*ir* pochodzi z ps $*r_{\text{og}}$) oraz przykłady z *ir, yr* w formach typu *dopiro*, *sziroki*, *cztery*, *szczyry* (*ir, yr* kontynuuje ps. $*ir, *yr$). Problem interpretacji tych grup nie został dotąd jednoznacznie rozstrzygnięty. Generalnie biorąc istnieją w tej sprawie dwie koncepcje. Według pierwszej przykłady z *ir, yr* świadczą, że proces przejścia *ir* ($\leq *r_{\text{og}}$), *ir, yr* ($\leq *ir, *yr$) $\geq \acute{e}r$ trwał jeszcze w wieku XVI i dokonał się ostatecznie dopiero w w. XVII. Takie stanowisko reprezentuje Z. Stieber¹⁰⁴, przynajmniej co do grup *ir, yr* ($\leq *ir, *yr$). Podziela je M. Bargieł (Bar 47), według której także zapisy z *ir* ($\leq *r_{\text{og}}$) w pozycji przed spółgłoskami wargowymi i tylnojęzykowymi świadczą o zachowaniu się starej grupy *ir* (przynajmniej w Małopolsce, częściowo też w Wielkopolsce).

¹⁰³ Znamienne, że formy z *naj-* zaświadczone są u Skargi w druku wydanym w Wilnie, podczas gdy w *Kazaniach sejmowych*, które ukazały się w Krakowie, nie ma ani jednego przykładu z *naj-*.

¹⁰⁴ Por. *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*. Warszawa 1966 s. 33.

Według innej koncepcji, której autorem jest M. Borecki (Bor), formy z *ir*, *yr* są świadectwem innowacji językowej polegającej na wtórnym przejściu *ér ≥ ir* (*yr*). Na przykładzie wielu druków autor wykazał, że powstanie nowej normy *-er(z)-* w miejsce dawnego *-ir(z)-* przypada na mniej więcej połowę XVI w.¹⁰⁵ Zatem, zdaniem Boreckiego, formy z *-er-*, zdecydowanie przeważające w drukach 2. poł. XVI w., są świadectwem wypracowanej normy ortograficznej, nie odzwierciedlają jednak żywej w języku tendencji do wymowy *é* jak *i*. Autor pisze, że "jedyny zgodny z szerczącą się wymową system ortograficzny Wirzbięty: *pirw-*, *cirp-*, *wirzch-*, *twirdz-*, nie znalazł uznania i nie przyjął się powszechnie, bo w okresie kontrreformacji Wirzbięta, którego druki znalazły się na indeksie kościelnym, nie mógł być autorytetem" (Bor 154).

Interpretacja form z *-ir-* jako ewentualnej innowacji językowej (*ér ≥ ir*) wiąże się z kwestią datowania przejścia *é* w *i*. Stieber utrzymuje, że "é najpierw w wymowie Polaków z Czerwonej Rusi, a potem też u Polaków z rdzennej Polski zbliżyło się wyraźnie do *i*" (Stieb Hist 42)¹⁰⁶. Borecki nie zgadza się z twierdzeniem, jakoby przejście *é ≥ i* zaczęło się dopiero w końcu XVI w. najpierw u autorów kresowych. Przytacza (Bor 19) rękopiśmienny list Ambrożego Śklorza, mieszczanina z Olesna (1574), w którym występują formy: *oswiczonym* (= oświeconym), *zdrowi* (= zdrowie), *długi* (= długie), *ubogimu*, *na poruczeni* (= poruczenie). Drugi przykład, podany przez Boreckiego, to Eustachego Trepki tłumaczenie *Katechizmu* J. Brencjusza (Królewiec 1556)¹⁰⁷. W dziele tym znajduje się sporo przykładów z *i*, *y* w miejsce *e* pochylonego, por. np.: *grzych*, *grzychem*, *grzyszny*, *przestrzygać* (= przestrzegać), *sie wystrzygali* (= wystrzegali), *wskrzysi*, *trzeźwie*, *dziło*, *polyca* (= poleca), *zalicit* (= zalecił), *zalycony* (= zalecony), *pochylbcow*, *wlywać* (= wlewać), *sie wszczypili* (= wszczepili), *w sporzych*.

Czy w świetle przekładów Biblii można zająć stanowisko wobec przedstawionych wyżej koncepcji interpretowania form z *ir*, *yr*, występujących w drukach 2. poł. XVI w.? W swych badaniach posłużył się Borecki metodą statystyczną, wybierając interesujący go materiał z kartoteki SP XVI w. W ten sposób autor mógł dojść do wniosku, że od połowy XVI w. normą druków jest grupa *-er-* (przykłady z *-er-* występują zdecydowanie częściej niż przykłady z *-ir-*). Natomiast koncepcja, że przykłady z *ir*, *yr* świadczą o przejściu *ér ≥ ir* to hipoteza, którą można, jak sądzę, zweryfikować właśnie w świetle druków, w których występują

¹⁰⁵ Np. w drukarni Unglera formy z *-er-* pojawiają się dość konsekwentnie już od 1540 r. Por. Bor 89.

¹⁰⁶ Autor dodaje, że "u wcześniejszych poetów XVI w. *é* rymuje zarówno z *é* jak i z *e*, nigdy natomiast z *i*. Świadczy to jasno, że wtedy *é* było jeszcze podobniejsze do *e* niż do *i* (*y*)" Stieb Hist 42.

¹⁰⁷ Borecki podaje, że Sieradzianin Trepka, redaktor polskich książek w drukarni Daubmana, sam czuwał nad korektą swoich dzieł. Por. Bor 18.

przykłady z *ir, yr*. Chodzi mianowicie o ustalenie, czy: 1) grupy *ir, yr* pojawiają się regularnie w tych samych rdzeniach? 2) w drukach, w których występują formy z *ir, yr* są przykłady przejścia *é* pochylonego w *i* w innych formach wyrazowych?

W BibWuj grupa *ir* ($\leq *r_0'$) zaświadczona jest kilkoma zaledwie przykładami (w wyrazach z rdzeniem *pirw-*). Podaję wszystkie zapisy: *pirworodnych* Dt 15/19, *pirwoćin* 2 Esdr 12/43, *pirw*szy 1 Par 9/2, z *pirwu* Jer 7/12, *pirw*szęgo Jer 52/24. Poza tym jest tylko jeden przykład z *-ir-* w formie *utwirdzíteś* Ps 40/13.

Zupełnie wyjątkowo pojawiają się też w BibWuj zapisy z *ir, yr* ($\leq *ir, *yr$). Wymieniam wszystkie: *śirotá* Dt 14/29, 16/11, *śirotámi* Ps 108/12, *ośiročili* Bar 4/16, *śiroty* Zach 7/10, *śirot* 2 Mach 3/10, *roz*szczył Dt 32/11, *szczyrém* 3Rg 6/21, *Spira*sz *šie* Jb 33/13, *pożyráią* Ps 13/4, 52/5, *pożyra* Ps 68/16, *pożyráli* Iz 49/19, *pożyra* 2 Kor 11/20.

W BibWuj nie ma w ogóle przykładów świadczących o wymowie *é* pochylonego jak *i y*.

W BibBud grupa *ir* ($\leq *r_0'$) pojawia się, podobnie jak w BibWuj, w wyrazach z rdzeniem *pirw-*, z tym że o wiele częściej. W sumie grupa *ir* została zapisana w tej pozycji 32 razy, por. np.: *pirworodnym* Gen 4/4, *pirworodnego* Gen 38/6, *pirworodne* Ex 12/12, *pirworodny* Num 3/2, *pirw*sze Num 6/12, *pirwey* Dt 9/18, *pirw*szych Dt 10/2, *pirworodnym* Dt 21/16 itd.

Poza tym wystąpił jeden tylko przykład z *-ir-* w formie: *cirpiat* Syr 51/5.

Przykładów z *ir, yr* ($\leq *ir, *yr$) jest w BibBud dość dużo. Najczęściej *ir, yr* pojawia się w wyrazach: *pasterz, przymierze, szczery, cztery, szeroki, sierota, pożerać*, rzadziej w wyrazach: *dopiero, umierać, zabierać*. Np.: *pá*styzrá Gen 46/20, *roz*szczyzy Gen 9/2.7, *w*szczyrości Gen 20/6, *pá*styzrmi Gen 46/34, *dopiro* Dt 21/13, *roz*szczyrzyła *się* 1Rg 4/2, *cztery* 1Rg 30/10, *przymirze* 2Rg 3/13, *umira* 2Rg 3/33, *cztery* 3Rg 6/1, *szczyrym* 3Rg 6/21, w *szczyrości* 1 Par 29/17, *zábira* Jb 22/11, *sirotę* Jb 31/21, z *szczyrym* *szczyrze* Ps 18/25, *ku* *pożyrániu* Ps 44/11, *pożyráć* Ps 50/3 itd.

Obok tego oczywiście w tych samych wyrazach wielokrotnie występuje grupa *-er-*.

Przykładów na wymowę *é* pochylonego jak *i, y* w BibBud nie ma wcale.

W BibRadz grupa *ir* ($\leq *r_0'$) zaświadczona jest znaczną liczbą przykładów. Poza tym *-ir-* występuje tu w różnej pozycji fonetycznej. Uderza jednak fakt, że w pozycji przed spółgłoską wargową grupa *ir*, podobnie jak w BibWuj i BibBud, występuje przede wszystkim w rdzeniu *pirw-* (ca 52 przykl.), por. np.: *pirw*sze Gen/wst, *pirw*szy Dt/wst (2r.), *pirwey* Dt 2/10, 28/62, Jos 2/8, *pirw*szych Dt 10/2, *pirw*szym Dt 10/3, *pirworodne* Dt 12/6, 12/17. Poza tym grupa *ir* przed wargową pojawia się sporadycznie w kilku przykładach. Wymieniam wszystkie: *czyrwny* Ct 4/3, 7/5, *czyrwnym* Jer 49/21, *wyczyrpnie* Prov 20/5, *Czyrpaycież* J 2/8, *czyrpałá* J 4/7, *ćirpliwości* Iz 26/wst, Rz 3/26, Fl 1/wst, *ćirpliwością* Rz 8/25, 9/22,

ćirpliwość Gal 5/22, *śirp* Jer 49/21, *ćirpiał* Łuk 9/22, *ćirpieli* Łuk 13/2, Gal 3/4, *ćirpieć* Łuk 24/26.46, Act 3/18.

W pozycji przed spółgłoską tylnojęzykową grupa *ir* pojawiła się wyjątkowo w formach: *wirzgać* Act 9/5, *pirzcháiące* Ps 35/5, a poza tym wystąpiła tylko w wyrazie *wierzch* i pochodnych, por.: *wirzch* Ps 7/17, *zwirzchność* Łuk 9/1, *zwirzchu* Łuk 11/39.40, *wirzchem* J 2/7, *zwirzchność* J 5/27, *wirzchu* J 19/11.23, *zwirzchność* Rz 8/38.

W pozycji przed spółgłoskami miękkimi (przednio- i środkowojęzykowymi) zapisy z *-ir-* występują niemal wyłącznie w wyrazie *twierdzić* i pochodnych (ca 23 przykł.), por. np.: *potwirdź* Dt 3/28, *twirdza* Ps 18/3, 62/3, 91/2, *utwirdz* Ps 28/14, *twirdzą* Ps 62/7, *Utwirdzili się* Ps 64/6, *utwirdził* Ps 103/11, *utwirdziło* Act 3/16, *utwirdzáli* Act 15/32 itd.

Poza tym grupa *ir* pojawiła się wyjątkowo w dwu przykładach, por.: *czyrnieysze* Tren 4/8, *ćirniową* J 19/5.

Zwraca uwagę pewna prawidłowość w repartycji form z *-ir-* w BibRadz. Jedyne w wyrazach z rdzeniem *pirw-* grupa *ir* pojawia się w całym tekście (oczywiście obocznie z o wiele częściej zaświadczoną grupą *er*). Natomiast w wyrazach z innym rdzeniem w pozycji przed wargową formy z *-ir-* trafiają się dopiero począwszy od Księgi Pieśni nad pieśniami. W wyrazie *twierdzić* i pochodnych grupa *ir* zaświadczona jest głównie w Księdze Psalmów, a w pozycji przed spółgłoską tylnojęzykową niemal wyłącznie w Nowym Testamencie.

W BibRadz formy z *ir*, *yr* ($\leq$ *ir, *yr) są bardzo licznie zaświadczone. Występują w zasadzie w tych samych wyrazach co w BibBud, ale trafiają się też przykłady z *-ir-* w formach takich, jak: *siekiera*, *prześcieradło*, *otwierać*, *roz-*, *prze-*, *zacierać*. Por. np.: *szczyrym* Gen 20/6, *pašthyrze* Gen 47/3, *szczyrego* Ex 39/25, *šiekirámi* Dt 20/19, *przymirza* Jos 3/8.11.14, *szczyrze* Iudic 9/19, *paštyrz* Rut/wst, *przecirać* 1 Par 20/3, *pożyra* Jb 31/12, *szczyrym* Ps 15/26, w *szczyrości* Ps 101/2, *rozšyrza* Eccli 1/17, *záćira* Prov 6/13, *šyroko* Prov 7/wst, *pożyraią* Iz 1/7, *páštyrze* Jer 2/8, *oširoćitem* Jer 15/7, *cztyry* Jer 36/23, *rošćirali* Am 1/13, *otwirał* Łuk 24/32, *przešćiradła* J 19/40, *dopiro* Act 2/15 itd.

We wszystkich wymienionych wyrazach wielokrotnie poświadczona jest też grupa *er*.

W BibRadz kilka razy zapisano *é* pochylone jako *i*, por.: *nima* Eccl 6/wst, *nimášz* Prov 19/7, *zołnirze* Jer 40/7, 4Rg 6/wst, *kliyem* Ex 2/3, *cybulę* Num 11/5.

BibLeop pod względem form z *-ir-* ($\leq$ *r_o') przedstawia stan bardzo zbliżony do tego, jaki spotykamy w BibRadz. Grupa *ir* w pozycji przed spółgłoskami wargowymi występuje tu głównie w wyrazach zawierających rdzeń *pirw-* (ca 35 przykł.), por. np.: *pirworodność* Gen 25/33, *pirworodnego* Num 3/12, *pirworodnych* Num 8/18, *pirwfšy* Num 28/18, *pirwoćiny* Num 31/41, Dt 12/wst, *pirworodnym* Dt 21/15.16.17 itd.

Poza tym grupa *ir* przed spółgłoską wargową pojawiła się sporadycznie w kilku wyrazach. Podaję wszystkie przykłady: *czyrpác* Gen 24/13, Jer 14/3, *czyrwonego* Lev 14/4, 1 Mach 6/34, *czyrwo* Jos 2/21, *wyczyrpnie* Prov 20/5, *ścirpną* Syr 30/10, *czyrwiowie* Bar 6/19, *czyrwia* Jon 4/7, *poćirpiaw* ʃy 2 Mach 7/36, *cirpieć* Hbr 9/26, *ćirpliwość* Hbr 12/1, Jk 1/3.4, *ćirpiał* Hbr 13/12.

W pozycji przed spółgłoskami miękkimi (przednio- i środkowojęzykowymi) grupa *ir* pojawia się niemal wyłącznie w wyrazie *twierdzić* i pochodnych, por.: *potwierdził* Gen 22/wst, 3Rg 8/20, *utwierdzili się* Ps 64/6, *twirdząc się* Sap 17/9, *uthwirdzenia* Ez 1/22, *twirdzić* Ez 13/6, *ná twyrdy* Hab 2/1, *twirdzę* 1 Mach 9/50. Poza tym grupa *-ir-* w tej pozycji poświadczona jest tylko dwoma przykładami: w *ćirniu* Gen 22/13, *Sczyrniátá* Jb 30/30.

W pozycji przed spółgłoską tylnojęzykową grupa *ir* (*irz*) pojawia się zupełnie wyjątkowo w wyrazie: *pirzchliwości* Jer 4/8, Dn 11/20.

W BibLeop, podobnie jak w BibRadz, liczne są przykłady z *ir, yr* ($\leq$ **ir, *yr*). Najczęściej pojawiają się w wyrazach: *cztery, szczery, sierota, szeroki, pasterz, przymierze, dopiero*, także w czasownikach: *pożerać, zbierać, zapierać, przebierać, spierać się*. Np.: *ʃyryz* Gen 6/15, *cztyry* Gen 11/13, Ex 25/25, *pyrzyna* Gen 2 19/28, *ʃpiraiy* ʃye Gen 25/21, *przymirze* Gen 31/wst, *ʃzyroką* Gen 34/21, *syrothá* Gen 43/14, *dopiro* Gen 45/6, Lev 16/26, Num 32/22, *pástirze* Gen 47/3, *ʃzyrza* Ex 25/17, *nierof ʃyryzał* Lev 13/5, *názbiraw ʃy* Num 11/8, *ʃie zápiráli* Num 20/13, *otwiráiq* Num 24/3, *nieprzebira* Dt 10/17, *śiroćie* Dt 10/1, *ʃiekirámi* Dt 20/19, *niezbirał* Dt 28/30, *ʃiekirę* 1Rg 13/21, *przećirał* 2Rg 12/31, *podpiráli* 3Rg 1/7, *ʃczyráiq* 4Rg 21/13, *ʃirotek* Jb 22/9, *pirzym* Jb 39/29, *pożyráiq* Ps 14/5, *pyrz* Iz 5/24, *wydziráiq* Bar 6/35, *odpiráiq* Ez 13/5, *ʃćiraiq* Am 9/8 itd.

W porównaniu z innymi przekładami BibLeop wyróżnia się tym, że przykłady z *ir (yr)* pojawiają się w wielu różnych wyrazach (o różnych rdzeniach). Dotyczy to przede wszystkim *ir, yr* ($\leq$ **ir, *yr*). Oczywiście grupa *ir (yr)* nigdy nie jest wyłączna. Występuje obocznie z licznie zaświadczoną grupą *er*.

W BibLeop jest też trochę przykładów, świadczących o wymowie *é* pochyłonego jak *i, y*. Trafiają się one z reguły w pozycji przed półotwartą. I tak:

- przed *L* w formach: *bilmem* Gen 27/1, Lev 21/20, Tb 6/8, *dziło* 3Rg 7/51, *podziłcież ʃie* Jos 22/8, *oddziłał* Gal 2/12;
- przed *r, rz* w formach: *dwie nirce* (= *nerce*) Lev 3/4, *zołnirze* 1 Par 17/2, Nah 2/3, 1 Mach 9/51, 14/33, *pápiru* Ps/wst, Jer 36/2.4, 3 Mach 4/2,17, *kołnirze* Iz 3/19;
- w pozycji przed jotą, por.: *okligi ʃz gi* Gen 6/14, *okligyła gi* Ex 2/3, *zrozumiyćie* Jer 23/20;

– przed spółgłoską nosową, por.: *Poſlimy* Dt 1/22, *powim* Dt 5/31, *możym* (= *możem*)¹⁰⁸ 4Rg 7/13, *uprzymego* Ps 32/11, *abowim* Syr 12/7, *klinot* (= *klejnot*) Ex 35/22, *linoty* Ex 23/39¹⁰⁹.

W pozycji innej niż półotwarta pisownia *é* pochylonego jak *i*, *y* wystąpiła w przykładach: *Bydny* (= *biedny*) Iudic 5/27, *powidźcież* 2Rg 19/19, *powidz* Jer 36/17, *różničila* Iz 9/17, *miſiącá* Jer 52/31; w pozycji wygłosowej: *rozumi* Ps 18/13, *umi* Syr 21/18¹¹⁰.

W zabytku tym spotykamy też przykłady pisowni końcówki *-ěj* jak *y*, por.: *každyy iny rzeczy* Lev 7/21, *Zony Brátá ſwoiego żadny* Lev 18/16, *mąki záczy-niony oleiem* Num 29/9, *od káždy nieſprawiedliwoſci* Dt 25/16, *iedney nieučciwy niewiá ſty* Jos 2/1, *z prawy ſtrony* Iudic 3/21, *žadney wielki prace* Iudic 18/9, *więczyeſ ſobie ważył* 1Rg 2/29, *we ſoły twarzy* 1Rg 16/12, *Nowożenie y paniey młody* Ps 45/wst, *nákáždy ſiatce* 3Rg 7/42, *w ziemi Gálileyſki* 3Rg 9/11, *ná wieży Jezráhelſki* 4Rg 9/17, *Bądz dobry myſli* Jdt 11/1, *w żywoćie Brzemienny niewia ſty* Eccl 11/5, *w namnieyſ ſy liczbie* Eccl 12/3, *dla lepſ ſy obrony* 1 Mach 10/11, *kubek zimny wody* Mar 9/41, *ſtrzegli ſie fáłſ ſywy náuki* 2 J/wst¹¹¹.

W BibLeop pojawiają się też przykłady pisowni *-ěj* zamiast *i*, *y*:

- w formach *Nikakiey* 2Rg 24/24, 4Rg 6/12 (obok wielokrotnie poświadczonej formy *nikaki*), *pokiey* 3Rg 15/16, *pokieyby* 3 Esdr 4/51, *Pokieyże* Ps 12/3 (obok częstego *poki*);
- w formach czasownikowych typu: *wezwiewy* Ex 3/16, *Sięgniewy* Ex 4/4, *weźrzyey* 4 Esdr 1/38, *wyrwiewy ſie* Ps 6/5, *prągńiewy* Prov 24/1¹¹².

W świetle powyższego materiału nasuwają się następujące wnioski:

¹⁰⁸ Zwężenie *é* przed spółgłoską nosową (typ *możym*, *abowim*) charakterystyczne jest, zdaniem M. Karpluk, dla zabytków północnopolskich, podczas gdy zabytki małopolskie cechuje szersza wymowa *iN* jak *eN*. Por. t a ż. *Zagadnienie autorstwa tzw. Kazan Paterka*. W: ZN UJ Filol. 4:1958 s. 54.

¹⁰⁹ Trudno powiedzieć, czy forma *klinot* to świadectwo wymowy *é* czy *ěj* jak *i*, ponieważ w BibLeop występuje też: *klenotow* Ex 3/22, *klenoty* Ez 16/7 oraz: *kleyenotow* Gen 24/53, *kleyenoty* 1 rg 6/8, *kleyenoty* Jb 28/17, *kleyenoty* Ez 16/39.

¹¹⁰ Prof. M. Karpluk zwróciła uwagę, że formy typu *rozumi*, *umi* mogą być kresowizmami.

¹¹¹ Podobne przykłady notuje M. Karpluk w rękopisach Strykowskiego, por.: *w czienny nocy, we ſfoły nowiny, z ony ſtra ſzny tony, O Nieprzespieczności Kazimierzowy*, u Grzegorza Pawła z Brzezin, np.: *w ſzelki zdrády pełnym, nayprawdziwi y naywła ſni*, i Korczewskiego, np.: *był táki pokory, wody święcony, w ziemi Chánányeſki*. (*O języku Macieja Strykowskiego...* s. 25). Zdaniem autorki nie jest to zjawisko fleksyjne, ponieważ wtórne *i*, *y* pojawia się także np. w przysłówku, por. u Strykowskiego: *indzi, inaczey a dowodni* (ib.).

¹¹² Analogiczne przykłady występują u Strykowskiego, por.: *wpadley do Zamku* (= *wpadli do Zamku*), *na stolecz xiązczey, w tei panſtwa* (w ty páńſtwá), *na pewnei dzięn*. Podaję za: M. K a r p l u k, jw. s. 26. Zdaniem autorki są to formy hiperpoprawne, powstałe na tle tendencji do dyftongicznej wymowy wygłosowego *i*, *y*. Por. też Z. S o b i e r a j s k i. *Z przeszłości gwar północnej Wielkopolski*. SO 20/2 s. 149-163.

1. zaświadczona dość konsekwentnie w drukach 2. poł. XVI w. norma *-er-* w formach typu *pierwszy, twierdza, wierzch* to dowód przejścia *ir* ($\leq *r'_$) $\geq \acute{e}r$. Prawdopodobnie, z jaką pojawiają się sporadycznie zapisy z *-ir-* (np. w rdzeniu *pirw-*) w tekstach pochodzących z różnych oficyn drukarskich, nie pozwala przyjąć, że są one przejawem innowacji językowej ($\acute{e}r \geq ir$). Raczej trzeba uznać, że jest to pozostałość nie tak znowu dawnej normy *-ir-*;
2. w sprawie grup *ir, yr* ($\leq *ir, *yr$) także można powiedzieć, że w drukach 2. poł. XVI w. obowiązywała norma *er*. Przemawia za tym zdecydowana przewaga form z *-er-* nad *-ir-*. Znaczna liczba przykładów z *-ir-*, *-yr-* potwierdza, moim zdaniem, stanowisko Stiebera, według którego proces przejścia *ir, yr* ($\leq *ir, *yr$) $\geq \acute{e}r$ trwał do końca XVI w. Zauważmy, że najmniej przykładów z *-ir-*, *-yr-* mamy w BibWuj. Zapewne dlatego, że zabytek ten ukazał się w końcu XVI w. (1599), mniej więcej 30 lat później od pozostałych przekładów;
3. w przypadku BibLeop nie można wykluczyć, że zapisy z *-ir-* są w jakimś stopniu odbiciem innowacji, polegającej na przejściu $\acute{e}r \geq ir$. Nie można tego wykluczyć, bo w zabytku tym jest trochę przykładów świadczących o wymowie $\acute{e}$ jak *i* (także w pozycjach innych niż *-r*). Nie sądzę jednak, by pod tę kategorię można było podciągnąć wszystkie zapisy z *ir, yr*. Nie pozwala na to świadectwo innych druków, w których grupa *ir (yr)* pojawia się w pewnych wyrazach (z reguły tych samych), mimo że w drukach tych nie ma śladów wymowy $\acute{e}$ jak *i*.

Jeżeli przyjąć stanowisko, że w drukach 2. poł. XVI w. obowiązywała norma *-er-*, mimo że w żywym języku wciąż jeszcze utrzymywała się oboczność *-ir-*, *-yr-* || *-er-*, to trzeba by uznać, że w tym wypadku norma miała nowatorski charakter. Wydaje się, że wprowadzenie już w połowie XVI w. ortograficznej normy *er* było wyrazem dążności do ujednocionej pisowni. Pamiętajmy, że w XVI w. stale wymawiano i pisano *er* w wyrazach takich, jak: *serce, śmierć, dźwieć, piersi* itp. Prawdopodobnie w 1. poł. XVI w. dokonuje się przejście *ir* ($\leq *r'_$) $\geq \acute{e}r$ (por. wyjątkowość przykładów z *-ir-* w BibBud, BibRadz, a nawet w BibLeop)¹¹³. Drugim czynnikiem sprzyjającym upowszechnieniu się normy *er* była, szerząca się od poł. XVI w., wymowa $\acute{e}$ jak *i, y*, która z pewnością uchodziła za nieliteracką.

¹¹³ Znamienne, że w BibLeop, w której jest trochę zapisów z *ir* ($\leq *r'_$), nie ma ani jednego przykładu z *ir* w rdzeniu *wierzch-*.

10. Przejście $iL \geq eL$

Zjawisko rozszerzenia y, i przed L jest przykładem nowych, szerzących się w polszczyźnie XVI w. tendencji. W XV i na początku XVI w. zapisy świadczące o wymowie *nosiół, miéły* są zupełnie wyjątkowe¹¹⁴. Wymowa taka "staje się powszechna dopiero około 1540 r., i to tylko na gruncie wielkopolskim. Potwierdzają to liczne przykłady (76r.) pojawiające się w tym czasie u pisarzy poznańskich. Z innych zabytków tylko wielkopolski *Żołtaz Wróbla* ma kilka przykładów z $\acute{e}L$ oraz północnomalopolskie *Rozmyślanie przemyskie*" (Bar 114). Tak więc na podstawie rękopisów 1. poł. XVI w. Bargieł stwierdza, że przejście $iL \geq \acute{e}L$ było w tym czasie zjawiskiem wielkopolskim. Dopiero w 2. poł. XVI w. tendencja ta objęła swym zasięgiem Śląsk i Małopolskę (Bar 114). Autorka zauważa, że "pisarze drugiej połowy XVI i XVII w. używający powszechniej form z rozszerzonym eL pochodzą przede wszystkim z Wielkopolski lub Małopolski, np. Otwinowski, Twardowski, Potocki, P. Kochanowski" (Bar 114).

W drukach 2. poł. XVI w. zapisy świadczące o przejściu $iL \geq \acute{e}L$ są wyjątkowe. W BibWuj ograniczają się do jednego wyrazu *breła*, por.: *bréły* Jb 28/6, 38/38, Ps 147/17, *bréłę* Syr 22/18, Zach 5/8¹¹⁵. Fakt ten w świetle wielkopolskich zabytków rękopiśmiennych dowodzi jednoznacznie, że wymowa typu *nosiół* uchodziła za nieliteracką¹¹⁶.

W BibRadz nie ma wcale przykładów z wtórnym $\acute{e}L$. Jest ich natomiast trochę w BibLeop, por.: *Ńpráwiół* Gen 29/22, *Pocźnyiół* Ex 36/11, *ucznyiół* Ex 38/15, *Lev* 26/44, *niebetyby* Lev 13/26, *niebety* Lev 13/57, *poźyczół* Lev 25/37, *Bluźnieli* Num 16/30, *Ńzczepiół* Dt 20/6, *leliey* 3Rg 7/22.26, *nieomeli* Prov 24/12, *Ńwiećieły* Bar 3/35, *wielbieli* Act 21/20.

Poza tym wielokrotnie występuje forma *telko*¹¹⁷, por. np.: *thelko* Gen 32/10, *Lev* 11/23, *Num* 20/17, *Dt* 12/23, *Syr/wst*, *Telkom* Eccl 7/30 itd.

¹¹⁴ Por. formy zaświadczone w rotach pyzdryskich: *beli* (1395), *bel* (1409), sieradzkich: *usielstwa* (1411), w *Psalterzu floriańskim*: *posadzeły*. Podają za: Bar 109.

¹¹⁵ Formy: *breły, breleczkę* występują u J. Kochanowskiego, forma *brełká* u M. Strykowskiego. M. Karpluk w książce O języku Macieja Strykowskiego s. 22 podaje też inne przykłady, świadczące o wymowie iL jak $\acute{e}L$ u Strykowskiego (*przyŃetáł, przymierzeli Ńię, Ńię zácmielo, uczynieli*), Paprockiego (*PomŃciel Ńie, chwyćieli, mielúie*), Grzegorza Pawła z Brzezin (*Nie Ńwiádczeli mielowác, Ńię przybliźelo*), Kwiatkowskiego (*mieluyá, namieley Ńy, zataiel, doŃwiátczeli*).

¹¹⁶ Np. formę *złupieli*, zaświadczoną w poznańskim wydaniu *Postylli* J. Wujka (II 148), poprawiono w wydaniu krakowskim na *złupili* (III 133).

¹¹⁷ Zdaniem M. Bargieł formy zaimków *tele, telko* jako powstałe drogą wyrównania analogicznego (*tele – jele, tyle – ile, jel(k)o – kiel(k)o* nie powinny być traktowane na równi z formami typu *miéły, beli*, świadczącymi o rozwoju $iL \geq eL$. Por. Bar 109.

Widać więc, że wymowa *éL* zamiast *iL* szerzyła się w 2. poł. XVI w. Objęła wtedy swym zasięgiem nie tylko Małopolskę, lecz także Mazowsze¹¹⁸. W Bib Bud znalazłam tylko jeden przykład na wymowę *éL*, por.: *támże beły wŹytcy kŹiżęćá* Iudic 16/27. Więcej przykładów jest w wileńskich drukach Skargi, por.: *groziel* (Skar Jedn 124), *Źzerzely* (Skar Jedn 110), *mietył* (Skar Jedn 134), *odŹzczepiely* (Skar Jedn 163), *groziel* (Skar Jedn 191), *znáczely* (Skar Jedn 237), *Leliey* (Skar Żyw 71).

SP XVI w. notuje formę *miety* 41 razy u autorów z różnych regionów Polski – Calcina (15 przykl.), M. Krowickiego (3 przykl.), M. Kwiatkowskiego (4 przykl.), B. Paprockiego (14 przykl.), Ł. Górnickiego (1 przykl.), J. Wereszczyńskiego (1 przykl.) oraz z *Libri Legationum* (3 przykl.).

W świetle kilku druków 2. poł. XVI w. można powiedzieć, że tendencja do wymowy typu *nosiel*, *miety* objęła swym zasięgiem wszystkie dialekty języka polskiego. To, że w niektórych drukach nie ma prawie śladów takiej wymowy, dowodzi, że nie była ona zgodna z normą języka literackiego. Dlatego przykłady na wymowę *iL* jak *éL* znajdujemy przede wszystkim w drukach mniej starannych¹¹⁹. Przemawiają one za żywotnością tego zjawiska w 2. poł. XVI w.

11. Rozwój kontynuantów *-(s)t´c-, *-(z)d´c- Oboczność *miejsce* || *miesce*

Jak wykazała M. Bargiel (Bar 133-144), w 1. poł. XVI w. występuje dość wyraźne zróżnicowanie dzielnicowe w zakresie kontynuantów grup *-(s)t´c-, *-(z)d´c-. W dialekcie wielkopolskim upowszechniły się formy *ojca*, *ojczyzna*, *miejsce* (poza Wielkopolską forma *miejsce* pojawia się sporadycznie tylko w rotach warszawskich). W Małopolsce utrzymywały się (obocznie z innymi) zdysymilowane formy *otca*, *oćsa*, *ocsa*, *miestce*. Na Mazowszu i w Małopolsce żywa była już wówczas tendencja do zachowywania grup spółgłoskowych¹²⁰. Dlatego

¹¹⁸ Z mazowieckich zabytków rękopiśmiennych 1. poł. XVI w. wynika, że przejście *iL* ze *L* nie było jeszcze znane na terenie Mazowsza. Por. Bar 114.

¹¹⁹ Niewątpliwie rację ma S. Urbańczyk stwierdzając, że "istotny nurt rozwojowy polszczyzny dochodził do głosu w drukach pisarzy pomniejszych, w drukarniach mniej starannych". T e n ż e. *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*. W: *Odrodzenie w Polsce* s. 435.

¹²⁰ W dialekcie małopolskim, później także na Mazowszu powstały formy typu *otca*, *ocsa*..., *miestce*, *miesce*, ponieważ "dążność do utrzymania grup spółgłoskowych przy równoczesnym zaniku elementu palatalności w jednym ze składników grupy zasymilowanej powodowała wzmocnienie artykulacji. W konsekwencji dawało to wydłużenie tej samej spółgłoski lub też rozpodobnienie postaci jednego z elementów grupy" (Bar 141).

rozwój kontynuantów grup *-(s)t'c-, *-(z)d'c- przebiegał tu inaczej niż w dialekcie wielkopolskim.

W 2. poł. XVI w. rozwój omawianych grup spółgłoskowych był w pełni żywotny. W formach przypadków zależnych wyrazu *ocieć* upowszechniła się już grupa -jc-, -jcz-, ale w innych wyrazach kontynuanty grup *-(s)t'c-, *-(z)d'c- przedstawiają się niejednolicie. Dialektalne zróżnicowanie tych kontynuantów widać dobrze na przykładzie wyrazów: *miejse*, *miejski*.

W BibWuj występują kontynuanty właściwe dialektowi wielkopolskiemu. Tak więc zaświadczona jest w tym zabytku tylko forma *miejse*, por. np.: *miejścá* Gen 2/10, *ná mjejscu* Lev 6/16, *miejścá* Dt 17/10, Jb 2/11, 6/17, 8/18, *Miejfce* Jb 28/6 itd.

W przymiotniku *miejski* najczęściej występuje forma (uproszczona) z epentetycznym j, por. np.: w *Bronie mjejskiéy* Gen 19/1, *murów mjejskich* Num 35/4, *bramy mjejskiéy* Dt 25/7, Iudic 9/35.40, 2Rg 11/23, 3Rg 17/10, *mury mjejskie* Jos 6/5 itd.

Wyjątkowo trafia się forma *miejski*, np.: *po ulicy mjejskiéy* Est 6/9.10, *bramy mjejskiey* Jdt 13/12, *mury mjejskie* 2 Esdr 2/8.

Zgodna z wielkopolskim rozwojem jest forma *świętokráycę* 2 Mach 4/38, 13/6, występująca w BibWuj obok formy *świętokradźcę* 2 Mach 4/42, ludzie ani *świętokradźce* Act 19/37.

Por. też formy: *dla świętokraystwá* Num 25/18, *świętokradźctwa* 2 Mach 4/39.

W BibBud regularnie występuje forma *miejse*, np.: *miejfce* Gen 22/9, Ex 3/5, Lev 6/26.27, 7/6, 10/17, 14/13, Num 10/29, 1Rg 26/13, *ná ládá mjejscu* Dt 12/13, *z mjejscá* 2 Par 6/21 itd.

Rzadkie są formy typu *miesce*, np.: *z mjeścá* Jb 6/17, *mjejscu* 4 Esdr 11/40.

Przymiotnik *miejski* zaświadczony jest na ogół w postaci nicuproszczonej, por. np.: w *murze mjejskim* Lev 25/29, *polá przedmjejskie* Lev 25/34, *muru mjejskiego* Num 35/4, *brony mjejskiey* Jos 20/4 itd. Formy z uproszczoną grupą spółgłoskową trafiają się wyjątkowo, np.: *mjejskiego* 4Rg 7/10. Rzadkie są też przykłady bez joty, np.: *ulicy mjejskiey* Iudic 19/15, *na ulicách mjejskich* Syr 23/28.

Także w BibRadz jest dużo przykładów zaświadczających formę *miejse*, np.: *miejfce* Gen 24/31, 46/28, Ex 23/20, Jb 28/23, Ps 25/8, *ná mjejscách* Iz 41/18, *miejsc* Ez 38/12, *ná mjejscu* 1 Mach 4/46, *ku mjejscu* Łuk 10/32, *ná mjejscá* Act 27/29 itd.

Częściej niż w BibBud występuje w BibRadz forma *miesce*, np.: *mjeścá* Gen 18/23, Ex 18/23, Jos 6/5, Iudic 9/55, *miejce* Dt 23/12, 2 Par 7/15, Ez 21/16.

W przymiotniku na ogół poświadczony są formy bez joty, por. np.: *domy miejskie* Jos Lev 25/33, *łupy miejskie* Jos 8/27, *role miejskie* Jos 21/12, *lud miejski* Iudic 8/17, *po rynku miejskiem* Iudic 19/17, *bramy miejskiej* 4Rg 23/8. Rzadkie są formy z grupą -jsc-, np.: *zá mury miejskiewi* Num 35/4, *stároste miejskiego* 2 Par 34/8¹²¹, *pospolstwá miejskiego* Jb 39/10. Wyjątkowy jest przykład z uproszczoną grupą spółgłoskową, por.: *mury miejskie* Jer 39/2.

Zarówno BibRadz, jak i BibBud poświadczają nierozwiniętą postać grupy spółgłoskowej w wyrazie *świętokradca*, por. np. w BibRadz – *świętokradcá* 2 Mach 4/42, *święthokradce* Act 19/37; w BibBud – *swietokradca* 2 Mach 4/42.

W BibLeop występują obocznie formy *miejsce*, *miesce*. Przecważa jednak forma bez joty, np.: *miejsce* Lev 13/56, Dt 11/24, 1Rg 20/25, Sap 12/10, z *mieścá* Ex 19/7, 1Rg 5/5.11, 2Rg 15/19, 19/39, Job 18/4, *mieścámi* Jos 7/5, *miejsu* 2Rg 15/21, Łuk 4/37 itd.

Przykłady ilustrujące użycie formy *miejsce*, por. np.: *miejfce* Gen 36/40, Num 32/7, Dt 18/6, Hbr 11/8, *miejścá* 2 Par 7/8 itd.¹²²

W przymiotniku *miejski* najczęściej poświadczona jest grupa -sc-, por. np.: *Brony miejskiej* 4Rg 23/8, *role miejskie* 1 Par 6/56, *mur miejski* 2 Esdr 12/wst, *ná ulicy miejskiej* Est 4/6, *do brany miejskiej* Job 29/7 itd. Dość dużo jest jednak przykładów z -jsc- (por. np.: *ná rynku miejskim* Est 6/11, *drogi miejskiej* Ez 21/19), a nawet z uproszczoną grupą -js-, np.: w *branie miejskiej* Gen 19/1, *miejfká* Gen 34/20, *miejfkiewi* 1 Par 19/9.

W innych wyrazach kontynuanty omawianych grup spółgłoskowych spotykamy w BibLeop w formach: *świętokraydcę* 2 Mach 4/38.42, *świętokraydzthwá* 2 Mach 4/39, *rzádzcę* 3Rg 18/3, *ráyce* Job 12/17.

Polegając na świadectwie przedstawionych druków można stwierdzić, że zróżnicowanie form w wyrazach *miejsce*, *miejski* przemawia za tym, że w 2. poł. XVI w. nie było jeszcze obowiązującej w tym zakresie normy. Bogactwo form poświadczają SP XVI w. (*miejsce*: *miestce*: *miesce*: *miesce*, *miejstce*, *miejśce*, *mieśće*; *miejski*: *miejjski*, *miescki*, *mieski*, *miejścki*, *mieścki*, *miejstcki*, *miejstki*, *miejstski*, *miejscski*)¹²³. O tendencjach rozwojowych języka w tym zakresie poucza statystyka *Słownika*. Otóż na 8 968 przykładów użycia omawianego rze-

¹²¹ Na następnej stronie powtórzono ten wyraz w postaci: *miejfkiego*.

¹²² Na uwagę zasługują formy z zachowanym t, por. *miejfice* Gen 22/4, *miejficu* 1Rg 5/4, *po mieftcáh* Łuk 11/24, których nie ma w pozostałych przekładach Biblii. O zasięgu form z t pisze Bargiel, że jako efekt skojarzeń etymologicznych "występują na całym obszarze Polski, ale w zabytkach małopolskich są najczęstsze" (Bar 142). W SP XVI w. najczęściej zapisów formy *miejstce* pochodzi od Siennika (18 przykl.), a formy *miestce* od Falimirza (274 przykl.) i Siennika (88 przykl.).

¹²³ Oczywiście niektóre z tych form (np. *mieśće*, *miestcki*, *miejstki*, *miejstski*, *miejscski*) poświadczony są pojedynczymi przykładami.

czownika aż 7086 to zapisy typu *miejsce*, występujące u autorów z różnych regionów Polski. Formy: *miestce* (460 przykł.), *mieśce* (446 przykł.), *miesce* (367 przykł.) częściej występują u autorów małopolskich¹²⁴.

Przymiotnik typu *miejski* notowany jest w SP XVI w. 588 razy z wyraźną przewagą formy *miejski* (328 przykł.), poświadczonej u autorów z różnych regionów. Natomiast formy: *miejscki* (168 przykł.), *miescki* (66 przykł.) charakterystyczne są przede wszystkim dla pisarzy północnopolskich.

12. Oboczność *twi(e)rdzić* || *ćwierdzić*

W sprawie staropolskiej oboczności *twi(e)rdzić* || *ćwierdzić* pisał T. Brajerski w artykule *Staropolskie ćwi(e)rdzić i twi(e)rdzić*¹²⁵. Na podstawie materiału, pochodzącego ze zlokalizowanych zabytków XV i XVI w., autor dochodzi do wniosku, że:

1. "pierwotnie w całej Polsce mówiono *ćwi(e)rdzić*, w ciągu XV w. znikła ta forma z Małopolski, i to może tylko z południowej i środkowej, a do końca XVI w. używano jej w innych dzielnicach" (s. 66);
2. w zabytkach wielkopolskich pojawiają się zapisy z *t*, "ale nie w ilości upoważniającej do wniosku, że były właściwe Wielkopolsce" (s. 66);
3. "w zabytkach mazowieckich pisano tylko *ćwi(e)rdzić*" (s. 64).

Zdaniem Brajerskiego formę *twi(e)rdzić* przejęli Wielkopolanie z Małopolski i z dialektu małopolskiego weszła ona do języka literackiego. Tymczasem materiał SiStpol świadczy, że najstarsze przykłady (XIV w.) z *t* w tym wyrazie pochodzą właśnie z zabytków wielkopolskich. W rotach sądowych poznańskich występują formy: *twierdze* (1393), *twirdzą* (1397), w rotach kościańskich: *twierdzą* (1415; 1421), w rotach kaliskich: *twierdzą* (1423), rotach pyzdrowskich: *twirdzej* (1438), w *Mamotreckie kaliskim* (1471): *twirdziej*, *twierdze*¹²⁶. W zabytkach małopolskich formy z *t* zaświadczone są dopiero w 2. poł. XV w. Najstarszy zapis pochodzi z *Zapisek sanockich i lwowskich* 1451 r. (SiStpol).

Wydaje się bardzo prawdopodobne, że forma *twi(e)rdzić* pojawiła się w dialekcie wielkopolskim (może tylko na pewnym jego obszarze) niezależnie od wpływu małopolskiego. Niewykluczone też, że do Krakowa przynieśli ją wielkopolscy przybysze.

¹²⁴ Ciekawe, że forma *mieśce* jest wyjątkowo licznie poświadczona w tekstach J. Wujka: *Iudicium* (80 przykł.), *Nowym Testamencie* (67 przykł.). W świetle BibWuj, gdzie niemal bezwyjątkowo panuje forma *miejsce*, można wątpić, czy forma *mieśce* pochodzi od autora.

¹²⁵ PorJ 2:1956 s. 61-66.

¹²⁶ Oczywiście w tych samych zabytkach występują też formy z *ć*.

Druki 2. poł. XVI w. świadczą wyraźnie, że normą języka literackiego była forma *twierdzić*¹²⁷. W BibWuj i BibRadz występują tylko formy z *t*. Podobnie jest w BibBud, mimo że w dialekcie mazowieckim wciąż utrzymywała się forma *ćwierdzić*. Przekonują o tym wileńskie druki Skargi, w których znajdujemy formy: *poćwierdzającą* (Skar Jedn 102), *ućwierdzony* (ib.), *ćwierdzi* (ib.), *ćwierdzeniu* (Skar Jedn 115), *poćwierdzić* (ib.), *poćwierdzoney* (Skar Żyw 169), *poćwierdza* (Skar Żyw 170).

W BibLeop obok form *twierdzić* || *twirdzić* jest kilka przykładów z *ć* – we Wstępie, por.: *ućwierdzenie*, *ućwierdzenia* (list świętego Hieronima Cap 4); w tekście, por.: *ku ćwierdzam* Jer 33/4, *poćwierdzono* 1 Kor 1/6, *poćwierdzili* 2 Kor 2/8. Tych kilka zaledwie przykładów, wobec bardzo licznie zaświadczonych form z *t*, to zapewne rezultat korektorskiego przecoczenia¹²⁸.

13. Odstępstwa od przegłosu.

Oboczność *powiadać* || *powiedać*

Trafiające się w drukach 2. poł. XVI w. przykłady nieregularnego przegłosu sprowadzają się na ogół do wyrównań analogicznych.

W BibLeop brak przegłosu *´e ≥ a* widać w wyrazach: *w niedowierſtwie* 4 Esdr 15/4¹²⁹, *wynálezkow* Iudic 2/19, *wynálezki* 4 Esdr 6/5, *wynálezkow* Ps 28/4, Jb 20/18, *wynaleſca* 2 Mach 7/31¹³⁰.

Nicuzasadniony przegłos *´e ≥ a* poświadczony jest w przykładzie: *gwiádzie* Jb 38/32 oraz wiele razy w formach przypadków zależnych wyrazu *ofiara*, np.: w *offiárze* Lev 2/11, 2/13, *ku offiárze* Lev 3/5, 1Rg 16/3, *ofiárze* Dn 8/11 itp.

W BibRadz są przykłady nieprzegłoszonego *´e ≥ a* w formach: *nágnietáne* Ex 29/2, Lev 6/17, 7/12, *nagnietáney* Lev 8/26, 9/4, 14/21, Num 7/25.37 itd. oraz w wyrazie *wymietuie* Dz 2/wst.

Zapewne rezultatem wyrównania analogicznego jest forma *ſwiatle*, por. *po-wiádayćie ná ſwiátle* Mt 10/27 (ts. w BibRadz, BibLeop, BibWuj).

Regularny przegłos pojawia się w wyrazie *czesać*, por. w BibLeop: *rozczóſatá* Jdt 10/3, w BibWuj *czosáli* Iz 19/9. Wreszcie uzasadniony brak przegłosu *´e ≥ o* mamy w zaświadczonej w BibLeop formie w *wieſkach* Num 21/25.

¹²⁷ *Twierdzić*, nie *twirdzić*, ponieważ w 2. poł. XVI w. normą była już grupa *-er-*.

¹²⁸ Jeśli formy typu *ćwierdzić* pochodzą od tłumacza BibLeop, to fakt ten pozwala lokalizować zabytek w północnej Małopolsce.

¹²⁹ Por. też u Skargi: w *tym niedowierſtwie* (Skar Jedn 292).

¹³⁰ W BibRadz poświadczona jest forma: *wynálezca* 2 Mach 7/31. Litera *ż* jest tu chyba drukarskim błędem, skoro forma z *e* tłumaczy się dobrze wyrównaniem analogicznym do czasownika *wynaleźć*.

Podsumowując trzeba stwierdzić, że pojawiające się sporadycznie przykłady nieregularnego przegłosu w drukach 2. poł. XVI w. dotyczą przede wszystkim przejścia $\acute{e} \geq a$ (por. BibLeop, BibRadz) i na ogół polegają na wyrównaniach analogicznych. Zastanawiają jedynie formy *nagnietane*, *wymietuje* w małopolskiej BibRadz. Wiadomo przecież, że "formy *wiesna*, *wiesto*, *biedro*, *mietla* zbiegają się dziś w granicach historycznej Małopolski, a "nieprzegłoszone" formy *wietrak*, *wiatr*, *opowiedać*, *spowiedać*, *zawiesy*, *zamietać*, *wiedro*, *ofiera* spotyka się wszystkie razem na Mazowszu"¹³¹.

Oboczność *powiadać* || *powiedać*

W sprawie oboczności *powiadać* || *powiedać* w polszczyźnie XIV-XVI w. pisał Brajerski. Zdaniem autora forma *powiedać* powstała przez analogię do częstego *powiedzieć*. Na Mazowszu podtrzymywana była właściwą temu dialektowi dążnością do zmiany $\acute{a} \geq c$. O zasięgu tej formy w staropolszczyźnie pisze Brajerski: "Forma *powiedać* występowała w w. XV i XVI na całym obszarze Polski prócz Polski środkowej, tzn. północnej Małopolski, Sieradzkiego, południowej części Łęczyckiego i południowej części Wielkopolski; na Mazowszu była formą wyłącznie panującą, w innych dzielnicach występowała obok *powiadać*. W w. XVI *powiedać* pozostało na Mazowszu, znikło z Wielkopolski, a w Małopolsce i na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej występowało nadal obok *powiadać*" (Braj Obocz 42).

W świetle druków 2. poł. XVI w. oboczność *powiadać* || *powiedać* przedstawia się inaczej.

W BibWuj niemal bezwyjątkowa jest forma *powiedać*¹³², np.: *powieda* Gen 30/3, *Odpowiedział* Ex 4/1, *powiedał* Dt 6/7, *powiedąc* Jos 22/11, *spowiedział* Jie Mar 1/5, Act 19/18.

W BibBud także poświadczono są niemal wyłącznie formy z *e*, np.: *powiedał* Gen 37/11, *powiedáli* Gen 43/27.29, *zpowiedział* Dt 4/40, *powiedał* Iudic 7/13 itd.

Obok tego pojawiają się przykłady z *a* w formach takich, jak: *dowiedować* Dt 19/18 (ale: *powiedział* ib.), *dowiedowali* się Iudic 6/29.

W BibRadz regularnie występują formy z *e*, por. np.: *powiedali* Gen 43/27, 44/22, *opowiedanie* Iudic 7/15, *odpowiedać* 1Rg 20/10, *powieda* Jz 26/4 itd.

¹³¹ T. Brajerski. *Oboczność powiadać | powiedać w języku polskim XIV-XVI w.* Slavia Occidentalis 20:1960 s. 35. Por. też H. Kotulska-Skulimowska. *Brak przegłosu e w wyrazach typu "wiesto", "mietla"*. JP 37:1957 s. 322-329.

¹³² Wyjątkowo pojawia się zapis: *odpowiadał* Jb 1/9.

Wyjątkowo trafiają się formy z *a* w wyrazie *powiadać*, por. np.: *powiádano* Dt 9/2 oraz w wyrazie: *dowiádował* Dt 18/11, *dowiáduiáć* Ję 4Rg 7/wst, *dowiádo-wáli* Jmy Jie 1 Par 13/3.

W BibLeop również normą są formy z *e*, np.: *powieðał* Dt 5/27, Jdt 7/13, *powieðano* 1Rg 17/12, *Odpowieðam* 2Rg 20/19, *powieða* 3Rg 3/23, *powieðááć* 4Rg 5/4, *oppowieðáć* Ps 9/2 itd. Także: *Spowieðáć* Ps 9/2.

Sporadycznie pojawiają się też w tym zabytku formy z *a*, por. np.: *Oppowieðam* Dt 30/17, (*powieðał*) á *powiáðał* Jdt 7/13, *Odpowieðááć* Jb 16/1, *opowieðáli* Jer 34/17.

W związku z powyższym materiałem i uwagami Brajerskiego na temat zasięgu form *powiadać* || *powieðać* w XVI-wiecznej polszczyźnie nasuwa się wniosek, że powszechność formy *powieðać* w drukach 2. poł. XVI w. to świadectwo ówczesnej normy języka literackiego, a nie odbicie rzeczywistych tendencji w języku tego okresu. Uznanie formy *powieðać* za "lepszą", literacką przemawia za tradycyjnym charakterem normy.

IV. ZAKOŃCZENIE

WNIOSKI DOTYCZĄCE XVI-WIECZNEJ NORMY JĘZYKOWEJ

Na zakończenie rozważań wypada powrócić do zasadniczego problemu tej pracy. A zatem, co można powiedzieć o normie języka literackiego XVI w. w oparciu o świadectwo ówczesnych druków?

Druki 2. poł. XVI w. przemawiają za tym, że:

1. w zakresie takich cech, jak: nagłosowe *ja-*, *ra-*, *chw-*, grupa *tart*, *-ov-*, wygłosowe *-ch*, *bać się*, *stać*, przedrostek *na-* istniała jedna, ogólnopolska norma językowa;
2. w polszczyźnie literackiej tego okresu znajdujemy regionalizmy: małopolskie (*-chmy*, *-och*, *mie*, *cie*, *sie* || *mię*, *cię*, *się*, typ *ujrzeć*), północnopolskie (*jachać*, *ujrzeć*, *pojszrodek*), mazowieckie *ćwierdzić*. Wśród tych cech należy wyróżnić te, które były uznawane przez normę krakowską, pretendującą do rangi normy ogólnej (*jachać*, *-och*, *-chmy*, *mie*, *cie*, *sie* || *mię*, *cię*, *się*) i takie, których w drukach krakowskich nie znajdujemy (*ujrzeć*, *pojszrodek*, *ćwierdzić*, *szreć*)¹³³.

W związku z powyższym nasuwa się wniosek, że na strukturę gramatyczną literackiej polszczyzny XVI w. złożyły się cechy:

1. które były wynikiem wspólnych wielkopolsko-małopolskich tendencji rozwojowych. Zauważmy, że formy z *ja-*, *ra-*, *-ov-*, grupa *tart*, przedrostek *na-* występowały w Wielkopolsce i Małopolsce, podczas gdy formy z *je-*, *re-*, *-ev-*, grupa *tert* w Wielkopolsce¹³⁴. Nagłosowe *chw-*, wygłosowe *-ch*, przedrostek *na-* występowały na obszarze wielkopolsko-małopolskim, a typ *fala*, *moglek*, *najlepszy* tylko na terenie Małopolski. Tak więc, spośród wymienionych cech do języka literackiego weszły te, których zasięg występowania był większy, a zatem były one w powszechniejszym użyciu;

---

¹³³ Chodzi o to, że formy te nie były normą krakowskich druków. Pojedyncze przykłady są rezultatem korektorskiego przeoczenia, czasem wtrętem składacza pochodzącego np. z Polski północnej (por. np.: dość licznie zaświadczoną grupę *-ev-* w *Dworzaniu* Górnickiego).

¹³⁴ Por. w tej sprawie opinię Taszyckiego: "Prawda, że formy *radło*, *jierzmo*, *mertwy*, *Domk*, *końc* itp., będące przejawami wątków tendencji językowych, nie ogarnęły w jednakowym stopniu wszystkich w grę wchodzących wypadków i nie rozlały się równomiernie po całym terytorium północnej Polski, że obok nich istniały w jej granicach w różnym zresztą nasileniu formy *radło*, *jarzmo*, *martwy*, *Domek*, *koniec* itp." W. T a s z y c k i, *Polski język literacki powstał w Małopolsce*. W: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*. Wrocław 1956 s. 379.

2. w odniesieniu do regionalizmów typu *jachać*, *-och-*, *-chmy*, *mie*, *cie*, *sie* || *mię*, *cię*, *się* zastosować chyba trzeba kryterium tradycji literackiej. Tym się tłumaczy respektowanie formy *jachać* w krakowskich drukarniach i utrzymywanie w małopolskim języku literackim np. oboczności *mie*, *cie*, *sie* || *mię*, *cię*, *się*, mimo że nie miała ona oparcia w żywym dialekcie małopolskim. Tymczasem powstałe dopiero w XVI w. regionalizmy typu *ujrzeć*, *pojśrzodek*, *ujzreć* nie są uznawane przez krakowską normę. W zakresie tych cech podstawą dla ukształtowania się normy było stadium wcześniejsze kontynuantów grup *śrz*, *źrz*, czyli *-jźrz-*, *-śrz-*.

Tak więc wydaje się, że na problem pochodzenia polskiego języka literackiego można spojrzeć inaczej. W trwającym niemal pół wieku sporze próbowano odpowiedzieć na pytanie, czy polski język literacki powstał w Wielkopolsce, czy w Małopolsce. W punkcie wyjścia tej dyskusji leżało założenie, że język literacki wywodzi się z *j e d n e g o* dialektu. We wspomnianym artykule Stieber (Stieb Uwagi) zastanawiał się nad tym, co zdecydowało, że do polskiego języka literackiego weszły jedne cechy wielkopolskie, inne małopolskie. Odpowiedź brzmiała: zgodność z językiem czeskim. Sądzę, że nie "małopolskość" czy "wielkopolskość" jakiejś cechy odgrywała tu pierwszorzędną rolę, ale 1. zasięg występowania danej cechy, a w związku z tym stopień jej rozpowszechnienia i 2. tradycja literacka.

WYKAZ SKRÓTÓW

- Bar – B a r g i e ł M.: Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku. Wrocław 1969.
- BibBud – Biblia w tłumaczeniu Szymona Budnego (1572).
- BibLeop – Biblia tzw. Leopoldy (1561).
- BibRadz – Biblia Radziwiłłowska (1563).
- BibWuj – Biblia w tłumaczeniu Jakuba Wujka (1599).
- Bor – B o r e c k i M.: Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku. Wrocław 1974.
- Braj – B r a j e r s k i T.: Staropolskie *ćwi(e)rdzić* i *twi(e)rdzić*. Por J 1956 z. 2 s. 61-66.
- BrajJez – B r a j e r s k i T.: *Jezusew Krystusew* w zabytku nie mazurzącym. W: W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Doktorowi Zenonowi Klemensiewiczowi. Warszawa 1970 s. 65-73.
- Braj Obocz – B r a j e r s k i T.: Oboczność *powiedać/powiadać* w języku polskim XIV-XVI w. "Slavia Occidentalis" 20/2:1960 s. 35-43.
- BZ – Biblia królowej Zofii
- Dej – D e j n a K.: Dialekty polskie. Wrocław 1973.
- JP – Język Polski
- Koch Dzieł – K o c h a n o w s k i J.: Dzieła (1585).
- Kon – K o n e c z n a H.: Charakterystyka fonetyczna języka polskiego. Warszawa 1965.
- Kurasz Poch – K u r a s z k i e w i c z W.: Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej. W: Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą. Warszawa-Poznań 1986 s. 51-129.
- Kurasz Stud – K u r a s z k i e w i c z W.: Ze studiów nad polskimi samogłoskami nosowymi. W: Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą. Warszawa-Poznań 1989 s. 187-194.
- Kurasz Szkice – K u r a s z k i e w i c z W.: Szkice o języku Mikołaja Reja. W: Odrodzenie w Polsce. Materiały sesji naukowej PAN, 25-30 października 1953. T. 3 Cz. 1. Warszawa 1960 s. 113-360.
- Łoś – Ł o ś J.: Gramatyka polska. Cz. 1. Głosownia historyczna. Lwów 1922.
- MAGP – Mały atlas gwar polskich, Wrocław 1957-1970.
- Niem – N i e m i n e n E.: Polska końcówka *-och* w loc. pl. rzeczowników. W: Symbolae Grammaticae in honorem Joannis Rowawodski. T. 2. Kraków 1928 s. 381-388.
- Odrodz w Polsce – Odrodzenie w Polsce. Materiały sesji naukowej PAN, 25-30 października 1953, T. 1. Cz. 1-2. Warszawa 1960-1962.
- PF1 – Psalterz floriański
- PPuł – Psalterz puławski
- Por J – Poradnik Językowy
- Rosp – R o s p o n d S.: Problem genezy polskiego języka literackiego. W: Pochodzenie polskiego języka literackiego. Studia Staropolskie. T. 3. Wrocław 1956 s. 117-177.
- Siek – S i e k i e r s k a K.: Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII w. Wrocław 1974.
- Skar Jedn – S k a r g a P.: O jedności Kościoła Bożego. Wilno 1577.
- Skar Żyw – S k a r g a P.: Żywoty Świętych. Wilno 1579.
- SISE – S ł a w s k i F.: Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków 1953-
- SISPol – Słownik Staropolski. PAN. Wrocław 1953 i nast.

- SO – Slavia Occidentalis
- SP XVI w. – Słownik polszczyzny XVI wieku. Pod red. M. R. Mayenowej. Wrocław 1966-
- Stieb Hist – Stieber Z.: Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego. Warszawa 1966.
- Stieb Uwagi – Stieber Z.: Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego. JP 30:1950 s. 161-165.
- Śmiech Roz – Śmiech W.: Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sr' *zr' *žr'. Łódź 1953.
- Tasz – Ta sz y c k i W.: Przejście nagłosowego ja z je w świetle materiału historycznego. Rozprawy i studia polonistyczne. T. 2. Wrocław 1961 s. 7-148.
- Tasz Starop – Ta sz y c k i W.: Staropolskie formy czasu przeszłego *robilech, robilichmy*. Sprawozd. z Posiedzeń PAU 47:1946 s. 7-10.
- ZN UJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1955-
- Zwol – Z w o l i ń s k i P.: Uwagi o języku Marcina Bielskiego. W: Odrodzenie w Polsce. T. 3. Cz. 1. Warszawa 1960 s. 61-106.

WYKAZ SKRÓTÓW KSIĄG BIBLIJNYCH

Act	- Dzieje Apostolskie (<i>Actus apostolorum</i>)
Am	- Księga Amosa
Ap	- Apokalipsa św. Jana
Bar	- Księga Barucha
Ct	- Pieśń nad Pieśniami (<i>Canticum canticorum</i>)
Dn	- Księga Daniela
Dt	- Księga Powtórzonego Prawa (<i>Deuteronomium</i>)
Ecccl	- Księga Koheleta (<i>Ecclesiastes</i>)
Eccli	- Mądrość Syracha (<i>Ecclesiasticus</i>)
1Esdr 2Esdr	- 1, 2 Księga Esdrasza
3Esdr 4Esdr	- 3, 4 Księga Esdrasza
Est	- Księga Estery
Ex	- Księga Wyjścia (<i>Exodus</i>)
Ez	- Księga Ezechiela
Gal	- List św. Pawła do Galatów
Gcn	- Księga Rodzaju (<i>Genesis</i>)
Hab	- Księga Habakuka
Hbr	- List do Hebrajczyków
Iz	- Księga Izajasza
J	- Ewangelia według św. Jana
1J 2J 3J	- 1, 2, 3 List św. Jana
Jdt	- Księga Judyty
Jer	- Księga Jeremiasza
Jk	- List św. Jakuba
Job	- Księga Joba
Jos	- Księga Jozuego
Judic	- Księga Sędziów (<i>Judicum</i>)
1Kor 2Kor	- 1, 2 List św. Pawła do Koryntian
Lev	- Księga Kapłańska (<i>Leviticus</i>)
Łuk	- Ewangelia według św. Łukasza
1Mach 2 Mach 3Mach	- 1, 2, 3 Księga Machabejska
Mar	- Ewangelia według św. Marka
Mich	- Księga Micheasza
Mt	- Ewangelia według św. Mateusza
Nah	- Księga Nahuma
Num	- Księga Liczb (<i>Numeri</i>)
Oz	- Księga Ozeasza
1Par 2Par	- 1, 2 Księga Kronik
Prov	- Księga Przysłów (<i>Proverbium</i>)
Ps	- Księga Psalmów
1Reg 2Reg	- 1, 2 Księga Królewska (<i>Regum</i>)
3Reg 4Reg	- 3, 4 Księga Królewska (<i>Regum</i>)
Rut	- Księga Rut
Rz	- List św. Pawła do Rzymian
Sap	- Księga Mądrości (<i>Sapientiae</i>)
Syr	- Mądrość Syracha
Tren	- Lamentacje Jeremiasza (<i>Threni</i>)
Tob	- Księga Tobiasza
Zach	- Księga Zachariasza

SPIS TREŚCI

I. Wstęp	7
II. Uwagi ogólne na temat normy polskiego języka literackiego XVI wieku	11
III. Przegląd zjawisk językowych o charakterze regionalnym w polszczyźnie literackiej 2. poł. XVI w.	13
1. Przejście ja zje	13
2. Oboczność '-cw '-ow	18
3. Formy loc. pl. rzeczowników na -och	20
4. Formy czasu przeszłego <i>robitech</i> , <i>robilichmy</i>	24
5. Formy biernika liczby poj. zaimków <i>mie</i> , <i>cie</i> , <i>się</i> <i>mię</i> , <i>cię</i> , <i>się</i>	27
6. Samogłoski nosowe	31
7. Rozwój kontynuantów *sr', *zr', *žr'	37
8. Przedrostek <i>na-</i> <i>naj-</i>	45
9. Rozwój grupy <i>ir</i> , <i>yr</i>	49
10. Przejście <i>iL</i> <i>zeL</i>	56
11. Rozwój kontynuantów -(s)t'c-, -(z)d'c-. Oboczność <i>miejsce</i> <i>miesce</i>	57
12. Oboczność <i>twi(e)rdzić</i> <i>ćwierdzić</i>	60
13. Odstępstwa od przegłosu. Oboczność <i>powiadać</i> <i>powiedać</i>	61
IV. Zakończenie. Wnioski dotyczące XVI-wiecznej normy językowej	64
Wykaz skrótów	66
Wykaz skrótów ksiąg biblijnych	68

